

B. N. 3495.

19

8

DE

GODSDIENST DER REDE

DOOR

LEBERECHT UHLICH.

BEWERKT NAAR DEN VIJFDEN HOOGDUITSCHEN DRUK.

Nieuwe, goedkoope uitgave.

AMSTERDAM

J. F. SIKKEN.

1884.

DE
GODSDIENST DER REDE

DOOR
LEBERECHT UHLICH.

BEWERKT NAAR DEN VIJFDEN HOOGDUITSCHEN DRUK.

Nieuwe, goedkoope uitgave.

AMSTERDAM
J. F. SIKKEN.
1884.

LM
2078

WOORD VOORAF.

Met bijzondere helderheid en onbevangenheid heeft Uhlich in dit boekje neergeschreven, wat in minder heldere omtrekken leeft in menige ziel. Hij kon naar mijne meening terecht verklaren dat wat hier is gezegd, de overtuiging is van het grootste deel zijner beschaafde tijdgenooten. Als levensbeschouwing van den denkenden mensch wordt hier uitdrukking gegeven aan hetgeen omgaat bij ieder, die met een open oog voor de ontdekkingen en uitvindingen op elk gebied van het menschelijk weten een warm hart heeft voor de beste en edelste gedachten van het menschengeslacht.

Uitgaande van de te veel miskende waarheid, dat waarheid de zaak is *van alle menschen*, en dat zooveel mogelijk de weg tot waarheid gebaad moet worden van jongs aan, kan dit boekje als een leiddraad dienen voor jong en oud. Uitnemend geschikt is het o. a. voor het godsdienstig onderwijs. Ik voor mij ken geen geschikter handboek, waarin zooveel stof is gegeven ter bearbeiding en overdenking.

Ik heb er aan toegevoegd van dezelfde hand een belijdenis van den denkenden mensch. Men moet al zeer verward zijn in het dogmatisme van orthodoxie of materialisme, indien men niet in dat eenvoudig woord van het gezond menschenverstand de uitdrukking vindt van hetgeen waarlijk in den mensch leeft.

Hoe wenschte ik, dat dit werkje van den in Duitschland gevierden en geliefden "vader" Uhlich aanleiding werd, om dien helderen denker ook bij ons publiek een eereplaats te verschaffen, hem te lang onthouden, naast een Theodore Parker, Heinrich Lang e. a.

Ik zou het mij tot een eer rekenen hem in ons land het burgerschap in de lezende en denkende wereld te verschaffen.

F. DOMELA NIEUWENHUIS.

Januari 1877.

I.

DE WERELD.

I. ALGEMEENE OPMERKINGEN.

Wij willen een weinig in de wereld rondzien. Ieder mensch doet dat gaarne. Men kan dit reeds doen met zijn gedachten, zelfs wanneer men op zijn kamer is.

2.

Boven ons hoofd zien wij de lucht, rondom ons en onder ons de aarde. Op die aarde is velerlei te zien; wij hebben daar het *delfstoffen*-, het *planten*- en het *dierenrijk*.

3. DELFSTOFFENRIJK.

De steenen, de grond onder onze voeten, zijn dezen dan waardig, om ze te beschouwen? Zeker, maar gij moet ze goed bekijken en dan zult gij bemerken, hoe zienswaardig dat alles is. Zoo heeft men b.v. den kalksteen, die in het vuur zacht wordt en dan, met koud water begoten, aan het koken gaat. Zoo heeft men de klei, die geen water doorlaat, die gevormd

en tot allerlei potten gebrand kan worden. Zoo heeft men het zand, dat in een groot vuur smelt en glas wordt. Zoo heeft men de vruchtbare aarde, waarin veel overblijfselen zijn van vroeger vergane planten en dieren. Zoo heeft men het zout, dat in water smelt en dan tot kristallen wordt. Zoo heeft men de metalen, die zooveel nut doen.

Merkt ge wel op, dat elk dezer dingen zijn bizonderen aard heeft, dat er een wet is voor elk ding?

4. PLANTENRIJK.

Meer aandacht hebben wij voor de planten! Welk een menigte vindt men er in een enkele streek! welk een verscheidenheid, van het grasje tot den eikeboom! welk een pracht van kleuren, wat een verschil van groen bij de bladeren en den bloesem en vrucht! hoeveel verscheidenheid tusschen de bladeren der verschillende gewassen! wat een wonderbaar leven, dat er uit een klein zaadje een groote boom groeit!

Merkt ge wel op, hoe ook hier alles zijn vaste wetten heeft?

5. DIERENRIJK.

Eindelijk in het dierenrijk treffen wij volop leven aan. Dat kruipt en loopt en vliegt en zwemt, waarheen het wil. Wat een gewemel op de aarde, in het water, in de lucht! Hoe wonderbaar is de bouw van elk dier, samengesteld uit vermogens om zich te bewegen, om zich te voeden en om te ademen! Wat een ontwikkeling van het ei tot een volkomen

gevormd wezen! Over dat alles verwondert men zich niet, omdat men er aan gewoon is. In allen is gevoel en lust om te leven.

Ook in het dierenrijk heeft alles zijn wetten.

Om ons en boven ons is de *lucht*, die de geheele aarde als een mantel omringt. Wij ademen haar in. Wij gevoelen haar als wind als zij toestroomt; zij is oorzaak van de verschillende weersgesteldheid. Het *water* is in de zeeën, trekt in de lucht als wolken voorbij, stroomt van de bergen als beek en rivier in de zee, dringt binnen in den bodem en is evenals de lucht noodzakelijk voor het bestaan van al wat groeit en leeft. De *grond* onder onze voeten bestaat uit losse en vaste stoffen, uit aard- en rotslagen en allerlei deelen van dien grond zijn noodzakelijk voor het bestaan van gewassen en levende wezens.

Wij zien, dat het eene dienstbaar is voor het andere.

De geheele aarde is een bol; op de oppervlakte wonen menschen en dieren, groeien de planten. Binnen in die bol is het gloeiend; we bemerken dat bij de uitbarstingen der vuurspuwende bergen en bij aardbevingen. Reeds heel lang bestaat de aarde en zij heeft vele veranderingen ondergaan. In de versteeningen der rotslagen vindt men veel overblijfselen van vroegere gewassen en dieren. Men kan zeggen, dat

ook de aarde haar *leven* heeft, evengoed als men het zegt van de lucht en het water, al is dit anders dan het leven van dieren en planten.

8.

Behalve de aarde zijn er nog vele groote wereldbollen. Wij zien ze als zon, maan en sterren. De zon is de gewichtigste van allen, want om haar draait de aarde in regelmatigen loop, van haar ontvangt de aarde licht en warmte. De meeste sterren zijn ook zulke zonnen; wegens den verbazenden afstand schijnen ze ons klein toe. En elk heeft ook haar wijze van leven en dat leven heeft ook zijn wetten.

[De zon is 150 millioen kilometers van de aarde verwijderd. Een mensch per uur 8 kilometers loopende, zou als hij dag en nacht liep, 2000 jaar noodig hebben, om de zon te bereiken. Een lokomotief 60 kilometers per uur afleggende, zou 3 eeuwen lang voortdurend moeten doorgaan, om dien afstand af te leggen. — Het licht wat het snelst gaat, doet het in 8 minuten.

De maan is 38,000 kilometers van de aarde af. Zij is 50 maal kleiner dan de aarde en volbrengt in 28 dagen haar loop om de aarde.

Merkurius, de naastbijstaande planeet volbrengt den loop om de zon in 88 dagen, Venus in 225 dagen, Mars in 687 dagen, Jupiter in 12 jaar, Saturnus in 30 jaar, Uranus in 84 jaar en Neptunus in 165 jaar.

De aarde heeft een tweevoudige beweging nl. om haar as en om de zon.]

Het heelal, dat is de samenvatting van al deze zonne- en wereldbollen, is ontzettend groot. Niemand kan grenzen aanwijzen, waar het ophoudt, want zoodra men een grens denkt, vraagt men natuurlijk: wat is daarachter? Ook kan men geen punt des tijds denken, waarop de wereld een begin nam en geen punt des tijds, waarop zij zal ophouden te bestaan. Altijd zal men vragen: wat was er vóór dien tijd? wat zal daarna zijn? Dat er voorheen niets geweest is en dat er later niets zal zijn, dat kan men zich niet voorstellen. Men noemt dit: *onbegrensdsheid* en *eeuwigheid* van het heelal.

10.

In alle dingen bemerkt men een kracht. Aan alle dingen bespeurt men wetten. Alles is in beweging, alles in voortdurende verandering, alles werkt in en op elkander. Daarom kan men zeggen: elk ding heeft zijn leven en ook het groote geheel, het heelal heeft zijn leven, waarin alles met elkander samenhangt.

11.

Ik zelf, een mensch, ben uit de dingen der wereld gevormd, ik besta door ze, ik los me weer daarin op, ik ben een deel der wereld, zij is mijn lieve woonplaats. Daarom moet ik trachten haar te leeren kennen. Het is mijn voorrecht als

mensch, dat ik dat *kan* doen terwijl andere wezens het niet kunnen. Maar het moet mij daarom ook een genoegen zijn tot het wezen der dingen door te dringen.

II.

DE MENSCHHEID.

I.

Indien het mij een lust is de wereld en al wat er bij behoort te leeren kennen, dan is in het bijzonder mijn eigen geslacht, de *menschheid*, mijn aandacht waard.

2.

Er leven op de wereld ongeveer 1350 millioen menschen, daarvan in Europa 285 millioen, in Azie 798½ millioen, in Afrika 188 millioen, in Amerika 74½ millioen, in Australie 4 millioen. Naar de gelaatskleur kunnen de menschen verdeeld worden in *blanken*, vooral in Europa, *geelkleurigen*, vooral in Azie, *zwarten*, vooral in Afrika, *bruinkleurigen*, vooral in Azie en Australie, *koperkleurigen*, vooral in Amerika.

[Naar' de godsdiensten verdeeld zijn er: 335 millioen christenen, 5 millioen joden, 600 millioen behoorende tot de Brama en Buddha-godsdiensten, 160 millioen mohammedanen en 200 millioen heidenen.]

3.

Ook in andere opzichten zijn de menschen zeer verschillend. Zij verschillen in *gedaante, gelaatstrekken, in kleding, woning, voedsel, bezigheden*. Wat de ontwikkeling van geest betreft, staan ze ook op verschillende trappen, van den trap der ruwheid, waarop de wilde volkeren van Australie en Amerika staan, tot den hoogen trap van ontwikkeling, waartoe de europeesche volkeren zijn opgeklommen.

4.

Zoowel *lichamelijk* als *geestelijk* hebben zij allen zekere grondtrekken met elkander gemeen; daarom moet men alle menschen beschouwen als leden van *éene* familie. Zeg ik dus van iemand: hij is een mensch, dan beteekent dat: ik moet hem als een lid van mijne familie beschouwen en erkennen.

5.

Uit het verleden heeft men berichten van de menschheid tot vóór 5000 jaar. Waarschijnlijk hebben reeds vele duizenden jaren te voren menschen geleefd, maar in den ruwen, onbeschaafden toestand, waarin nu nog de wilden leven.

6.

Ergens hebben de menschen een *begin* gehad, d. w. z. er is ergens een eerste paar geweest, of wel op verschillende plaat-

sen der aarde een eerste paar menschen. *Hoe* — dat weten we niet, want sints duizenden jaren stamt alles wat leeft van ouders af. Ook is het mogelijk, dat langzamerhand de mensch zich ontwikkeld heeft uit onvolkomen wezens.

[Eén paar menschen of meer? Men kan evengoed vragen, heide stammen alle eikenboomen af van één of meer? enz. enz. dit Neen waar de grond, de lucht, het water, in één woord waartijd de aarde geschikt is om planten, dieren voort te brengen, daarleer zullen zij op verschillende plaatsen ook ontstaan. De voor-men waarden van het bestaan moeten eerst vervuld zijn. Onmogehel is het ontstaan uit één menschenpaar niet, maar waarlate schijnlijker uit meerdere paren. Darwin neemt een langzame ontwikkeling aan van het lagere tot het hoogere. De afstamming van mindere diersoorten, bv. apen, is voor den mensch niets onteerender dan de gewone bijbelsche voorstelling, dat zij ontstaan en gevormd zijn uit een kluit aarde.]

7.

De menschen hebben alles, wat zij nu vermogen en weten, *uit zich zelven* moeten leeren; alleen de aanleg was aanwezig, evenals een zaadkorrel in kiem de vatbaarheid heeft, om zich tot stengel, blad, bloesem en vrucht te ontwikkelen. Belangrijk is het, om zich een voorstelling te vormen, hoe de menschen langzamerhand spreken geleerd hebben, en in allerlei behoeften leerden voorzien. Hoe zij spijs bereidden, klederen maakten, woningen bouwden, dieren temden, den akker bebouwden, handwerken en kunsten uitoefenden!

Wat een kind nu leert in weinige jaren, dat heeft de menschheid in duizenden jaren moeten leeren. De menschheid heeft dit boven de dieren voor, dat de menschen van een zekeren tijd aan hun nageslacht nalaten, wat zij geleerd hebben; dezen leeren weer meer en laten dat weer na, en zoo neemt de menschheid steeds toe in kennis en vaardigheid. Zeer veel heeft daartoe bijgedragen, de uitvinding van het schrift en later de boekdrukkunst.

Reeds zeer vroeg begonnen de menschen na te denken naar welke regelen zij hun leven moesten inrichten. Deze regelen te zamen noemden zij *godsdiens*t. Zij merkten een macht, die hooger stond dan zij, waaraan zij onderworpen waren, waarvan deze regelen afkomstig waren; die macht noemden zij *godheid*.

De oude volkeren hebben zich de godheid als meerdere goden gedacht. Zulk een godsdiens

De oude Grieken, de oude Romeinen, de oude Duitschers hadden zulk een godsdiens

Meestal maakten zij beelden van hunne goden.

Zij bedachten allerlei, om de genade dier goden te verkrij-

gen. Dat noemden zij *godsvereering*. Daartoe behoorden vooral de *offeranden*. Zij bouwden ter vereering der goden bijzondere woningen de *tempels*. Zij stelden personen aan, die den godsdienst meer in het bijzonder moesten uitoefenen, dat waren de *priesters*.

12.

Voor al aan enkelen heeft de menschheid groote verplichtingen, nl. aan hen, die scherper en juister konden denken en meer kracht tot handelen hadden dan millioenen anderen. Door zulke *meesters* zijn de gewichtigste uitvindingen en ontdekkingen gedaan; door zulke meesters ontstonden ook betere godsdiensten.

13.

Voor een paar duizend jaren traden meerdere wijze meesters op in het Oosten. In China Kongfutse, (ongeveer 6de eeuw v. Ch.); in Indie Menu, Buddha, (7de eeuw v. Ch. geb. 623); in Perzie Zoroaster, (ongeveer 13de eeuw v. Ch.) onder de joden Mozes. Ieder van hen heeft voortreffelijke levensregelen gegeven en nagelaten.

14.

Voor ons is van het grootste gewicht Mozes (ongeveer 1500 j. v. Chr.) en de door hem gestichte joodsche godsdienst. De hoofdinhoud van dien godsdienst is deze: er bestaat één God, heer van de wereld, aan wien alles is onderworpen; rechtvaardigheid is zijn gebod; op vreeze Gods moet de rechtvaar-

digheid berusten. Van hoog belang is het, om te zien hoe zich het kleine joodsche volk te midden der heidensche volkeren langen tijd onvermengd heeft bewaard, en dit zelfs tot op den huidigen dag doet. De gedachte het uitverkoren volk Gods te zijn, heeft krachtig daartoe meegewerkt. Die godsdienst is in dat gedeelte van den bijbel bewaard gebleven, wat bekend staat onder den naam: *het oude testament*.

15.

Te midden van het joodsche volk werd ruim 1800 jaar geleden uit arme ouders *Jezus* geboren, hij was een mensch, die alle vroegere meesters in wijsheid en braafheid overtrof. Hij noemde de godheid *vader*, de menschen *kinderen* van dien vader, die als ééne familie in *liefde* moesten samenzijn, boven alle godsvereering plaatste hij de *innerlijke gezindheid*, hij toonde den menschen een *hemelrijk*, waarin allen door liefde en deugd konden komen. Maar de priesters, de schriftgeleerden en staatslieden lieten hem maar weinige jaren leeren, zij brachten hem ter dood.

16.

Zijn jongeren zetten na zijn dood de taak des meesters voort, verbreidden zijn leer en stichtten gemeenten, die men *christenen* noemden; enkelen schreven later op, wat van het leven en de leer van Jezus in hun herinnering was achtergebleven. Dat is het *Nieuwe Testament* in den bijbel. Daarin is het

leven van Jezus vermengd met vele wonderen en in zijn leer is veel onbegrijpelijs ingevlochten, vooral omdat de schrijvers den hoogvereerden meester beschouwden als een bovenmenschelijk wezen.

17.

Driehonderd jaar lang werden de gemeenten der christenen onderdrukt, want de priesters en staatslieden van het groote romeinsche rijk zagen in hen gevaarlijke en schadelijke menschen. Maar hun godsdienst was beter dan de algemeen heerschende, daarom hielden zij stand en vermeerderden zich. Eindelijk trad een romeinsch keizer (Konstantijn) tot het christendom toe, toen hield de druk op, het christendom werd de *heerschende* godsdienst.

18.

Nu werd nauwkeurig opgeschreven en vastgesteld wat ieder christen moest denken. Dat noemde men *geloofsbelijdenis*. Ook werd vastgesteld, hoe de samenkomsten ingericht moesten worden; dat noemde men *eeredienst*. Menschen werden aangesteld, die den eeredienst moesten leiden, en dezen werden daarom voor heiliger gehouden dan de anderen; dezen noemde men *priesters*, de anderen *leeken*. De priesters werden geordend en aan hun hoofd stond een als de hoogste; deze noemde men *paus*. Deze geheele inrichting noemde men de *heilige katholieke kerk*. Dat alles is geheel anders geworden dan Jezus het gemeend had.

Zeshonderd jaar na Jezus stond in het Oosten een nieuwe godsdienststichter op, die beweerde het juiste te brengen, wat Mozes en Jezus hadden voorbereid; zijn naam was Mohammed. Hij leerde: er bestaat één God, wiens afgezant ik ben, hij eischte in zijn naam gerechtigheid en barmhartigheid en richtte een eenvoudigen eeredienst in. Hij leefde lang genoeg, om de zegepraal van zijn godsdienst in zijn vaderland Arabie te zien. Deze zegepraal werd met geweld van wapenen verkregen en op dezelfde wijze werd de mohammedaansche godsdienst zeer ver in Azie en Afrika, tot zelfs in Europa verbreid. Hij heet *islam*.

Duizend jaar na Christus was er veel onwetendheid en onbeschaafdheid in Europa. Men noemt dit tijdvak met eenige eeuwen voor en na, het tijdvak der middeleeuwen. Het christendom, dat zich noemde een verlossing van de menschheid, was geworden tot een band. Maar langzamerhand kwam de beschaving der oude Grieken en Romeinen door hunne schriften weer onder de europeesche menschheid en steeds werd het aantal grooter van hen, die begonnen na te denken en het betere te kennen.

Er stonden verschillende mannen op, om het zuivere christendom te herstellen, zij hadden echter veel te lijden van den

druk der kerk; zoo bv. Husz die in 1415 te Konstanz werd verbrand. Eindelijk zette Luther deze herstelling, Reformatie genoemd, door; gelijktijdig ongeveer Zwingli in Zwitserland, Kalvijn in Frankrijk. In alle landen van Europa drong zij binnen, maar werd in verschillenden op gruwzame wijze onderdrukt. De uitvinding der boekdrukkunst hielp zeer tot verbreiding van de Reformatie, vooral door den bijbel, die in de volkstalen werd vertaald.

22.

De Hervormers herstelden echter niet de eenvoudige leer van Jezus, maar het christendom, zooals het in de drie eerste eeuwen na Jezus was geworden, dus vol met wonderen en onbegrijpelijke leerstukken, met geloofsbelijdenissen, eeredienst en een geestelijken stand. Zij beschouwden den bijbel als een onfeilbaar Godswoord, het geloof aan de verzoening Gods door het bloed van Jezus als grondslag van het christendom. Ten gevolge van verschillenden uitleg van bijbelspreuken verdeelden zij zich in de twee partijen *Lutherschen* en *Hervormden*, en brachten daardoor veel schade toe aan de uitbreiding der Hervorming.

23.

Sints dien tijd is de menschheid in Europa steeds toegenomen in kennis; alle landen der aarde zijn ontdekt geworden, ook de natuur is beter doorzocht. Dit alles heeft ook op den godsdienst gewerkt en de menschelijke rede heeft de onhoudbaarheid van de leerstukken der Hervormers aangetoond. Het

streven van dezen tijd moet wezen, om ook aan het verstand een plaats toe te kennen in godsdienstige zaken, evenals op elk ander gebied.

24.

Zien we terug op de geschiedenis der menschheid, dan bemerken wij, dat de menschheid zich geestelijk evenzoo ontwikkelt als de mensch. Van een klein begin uitgaande zien we kennis en vaardigheid toenemen en elke vooruitgang brengt weer verder. Dat is dus de wet der menschheid; zij moet *streven naar volkomenheid*. Dat doet zij nu als nooit te voren; in den godsdienst alleen zou men dien vooruitgang tegenhouden en vele duizenden gelooven werkelijk, dat vooruitgang in den godsdienst zonde is.

25.

Wij leeren uit de geschiedenis der menschheid, vooral uit de geschiedenis van den godsdienst, dat er enkele uitstekende menschen zijn, die zooveel als baanbrekers zijn, dat dezen in den regel door de macht der overlevering moeten *tijden*, dat de zaak eindelijk toch doordringt, dat echter gewoonlijk datgeen, wat zij wilden wordt misverstaan en bedorven, zoodat steeds nieuwe arbeid en nieuwe strijd noodig zijn om vooruit te komen.

III.

DE MENSCH.

I.

Nu moeten wij onszelf beschouwen. Is het nuttig om de wereld, onze lieve woonplaats te leeren kennen, door te dringen in de geschiedenis der menschheid, onze groote familie, dan is het ook goed zichzelf te beschouwen. Daardoor zal ons de *wet des levens* duidelijker worden, want alles draagt zijn wet in zichzelf.

2.

Alles aan den mensch is de beschouwing waard. Een vinger bv. wat een wonderbaar samenstel van beenderen, vleesch, pezen, zenuwen, bloed en vel! Wat een wonderbaar leven is in dat alles! En mijn geheele lichamelijk leven, wat is 't een wonderbaar opnemen, verwerken en afgeven van stoffen, die de wereld ons geeft! En onze zintuigen, waardoor de buitenwereld doordringt in de ziel, hoe wonderbaar zijn zij gevormd en alles heeft zijn natuurlijke orde, zijn wet.

3.

Nog veel meer wonderbaar is ons innerlijk leven, dat bestaat in gedachten, gevoelens, begeerten. De gedachten zijn voorstellingen, afspiegeling der dingen, die zich in ons als in

een spiegel weerkaatsen. Met de gedachten verbinden zich gevoelens, aangenamen en onaangenamen. Uit gedachten en gevoelens ontstaan begeerten, waardoor men zich richt op het een of het andere. Dit inwendige leven heet de *ziel*. Ook de dieren hebben een ziel, maar bij de menschen is zij meer volkomen, daarom noemen wij haar bij de menschen *geest*.

4.

Alle dingen der wereld bestaan als voorstellingen in mijn ziel, zoodat de groote wereld der dingen als een kleine wereld der gedachten in mij is. Deze gedachten zijn in voortdurende beweging en volgen elkander op als de golven in het water. Dat noemt men *denken*; geef ik aan mijn gedachten een bepaalde richting, dan is dat *nadenken*. Door nadenken kan ik ook nieuwe gedachten krijgen, die niet door afspiegeling der wereld in mijn ziel zijn gekomen. Zoo zijn de uitvindingen der menschen tot stand gekomen.

5.

De kracht van het nadenken noemt men *verstand*, en wanneer zij zich bezighoudt met de hoogste onderwerpen van het denken, dan is het *de rede*. Bij zijn opmerken en nadenken voelt de mensch zich aangespoord, om te streven naar *waarheid*. Dat is dus de wet van het denken. Volgens die wet moeten de voorstellingen in onze kleine wereld overeenstemmen met de werkelijkheid in de groote wereld. Dwaling doet

onaangenaam aan, waarheid aangenaam. Dat is de reden waarom het kind zooveel vraagt; zijn ziel dorst naar waarheid.

6.

In onze ziel is evenzeer *gevoel* voor hetgeen aangenaam of onaangenaam is, als in onze huid. Wij hebben gevoel voor alles, wat aangenaam werkt op de zinnen en noemen dat schoon. Maar wij hebben ook gevoel voor hetgeen in onze eigen ziel plaats grijpt, ook dat zal een aangename indruk op ons maken. De wet van dat gevoel is: streef naar het *schoone*.

7.

Er zijn ook wenschen in mijn ziel en wel zeer velen. Ik wensch spijs en drank, rust, genoeg, bescherming tegen het weder, verwijdering van smart. Dat zijn begeerten, die wij met de dieren gelijk hebben. Maar er zijn ook begeerten, die in den geest wortelen, zoo de begeerte naar bezit, naar eer, naar werkzaamheid; ook nog het verlangen naar schoonheid, naar waarheid. Al deze begeerten behooren tot ons leven, evenals de begeerten van het dier tot zijn leven, van de plant tot het hare, waarvan wij echter niets weten dan wat behoort tot zijn bloei en groei.

8.

Elke begeerte zoekt bevrediging en hoe meer men daaraan toegeeft, des te sterker wordt zij tot begeerlijkheid, tot harts-

tocht. De mensch vindt in zich een wet, die hem doet vragen, of het *goed* is, waartoe de begeerten hem drijven en wanneer hij zichzelf zoo vraagt, dan erkent hij wat goed en niet goed is. Als hij het goede doet, dan is het hem ook innerlijk goed. Goed te doen is dus de wet voor zijn begeerten. De inwendige stem, die mij doet vragen en oordeelen volgens die wet, heet het *geweten*.

9.

Drie wetten zijn dus in de menschelijke ziel: de wet van het ware, schoone en goede. Hoe meer ik dezen vervul, hoe meer lust en kracht ik krijg om ze te vervullen en zoo word ik een volkomen mensch. Nooit hebben wij genoeg gedaan. Die drie kan men samenvatten in de *wet der volkomenheid*. Dat is de grondwet voor den mensch, waardoor hij boven alle wezens staat.

 IV.

DE WET VAN HET WARE.

I. DE WET VAN HET WARE IN HET GEESTESLEVEN.

I. DE WET.

Zoodra de jonggeboren mensch eenige maanden oud is, begint hij *op te merken*. Begint hij te spreken, dan gaat hij ook

vragen. Bemerkt hij, dat zijn opmerken en vragen niet voert tot het juiste, dan wordt hij verdrietig. Want door de wet zijner natuur is hij aangewezen op *waarheid*; zijn ziel dorst naar waarheid; deze heeft evenzeer behoefte aan waarheid als het lichaam aan voedsel en lucht. Daarom heeft de menscheid steeds naar waarheid gestreefd.

2. DE WAARHEID.

Wat is *waarheid*? — De juiste kennis der dingen. Als ik iets in de natuur juist ken, dan heb ik een stuk waarheid verworven. Evenzoo, wanneer ik datgeen wat onder de menschen geschiedt of geschied is, zoo weet, als het werkelijk was; en ook, wanneer ik mijzelf ken zooals ik ben. Maak ik mij van iets een voorstelling, die anders is dan de zaak, dan heb ik *dwaling* verkregen. Er is nog veel dwaling onder de menschen.

3. VREUGDE IN DE WAARHEID.

Het baart *vreugde* om de dwaling af te leggen en de waarheid te leeren kennen. Alleen ongewoonte is oorzaak, dat zoovelen daarin geen vreugde hebben. Als kinderen hebben ook zij naar waarheid gedorst. Maar door de zorg voor de lichamelijke behoeften hebben zij langzamerhand vergeten, dat ook hun geest behoeften heeft; daarom vragen velen, als zij in de gelegenheid zijn, om in waarheid te vorderen: wat krijg ik er door? en zij meenen, dat zij er geld of brood door moeten krijgen. Die vraag vernedert den mensch.

4. WAARHEID, DE ZAAK VAN ALLEN.

Streef naar waarheid, omdat gij een mensch zijt. Eigen waarneming, nadenken en leering van anderen, hetzij door personen, hetzij door boeken, zijn de middelen om uwe kennis te vermeerderen. Wie zijn geheele jeugd of zijn geheele leven wijdt aan het zoeken naar waarheid, zonder verhinderd te worden door andere bezigheden, hij wordt een geleerde. Dat kunnen slechts weinigen worden. Maar rijk in waarheid kan ieder worden, die oog, oor en ziel steeds geopend houdt voor waarheid. Het is onwaar dat de meerderheid der menschen, het volk, niet vatbaar zou zijn voor waarheid.

5. GRENZEN DER WAARHEID.

Hoe meer waarheid men in zich opneemt, hoe verder kan men het daarin brengen. Een kast wordt eindelijk geheel vol met kleeren, de menschenziel nooit met waarheid. Steeds nemen lust en kracht toe bij het zoeken. De grenzen, waarover gij van daag niet kunt komen, kunt gij misschien morgen of later overschrijden. Zoo is de menschheid steeds verder gekomen, vooral in den laatsten tijd.

6. VRIJHEID DER WAARHEID.

De wet der waarheid is sterker dan mijn lust. Wanneer ik uit luiheid een dwaling vasthoud en uit vrees een onwaarheid wilde zeggen, dan zou een stem binnen in mij roepen: het

is toch niet waar. De waarheid is een heilige macht, waaraan niemand weerstand kan bieden. Daarom mag niemand mij ook de waarheid onthouden. De waarheid is vrij.

7. BRONNEN DER WAARHEID.

Op drieërlei wijze kan mijn ziel waarheid verkrijgen. Eerst *in het rijk der natuur*; daarin is alles waard gekend en beschouwd te worden. Dan *in de menschheid*, die vroeger leefde en die nog leeft; daar moet ik voorzichtig zijn, om niet met de waarheid tegelijkertijd dwaling te krijgen. Eindelijk *in mijzelven*, die wereld in het klein. Reeds vroegere wijzen leerden: ken uzelf.

8.

Wie niet vraagt naar waarheid, die is onbeschaafd en blijft dom; daarmede vernedert de mensch zichzelf. Wie alleen maar wat nieuws wil weten, om zich bezig te houden, die is nieuwsgierig, en dat is kinderachtig. De ware mensch is weetgierig en zoekt in alle drie die rijken steeds beter tot kennis der waarheid te komen.

II. DE WET VAN HET WARE IN HAAR HOOGSTE BETEKENIS.

9.

De wet der waarheid drijft mij, om niet alleen de dingen te leeren kennen zooals zij zich aan mij toonen, maar om

door te dringen tot het wezen der dingen. Ik zie daar drie-erlei: *stof*, *kracht* en *wet*.

10. STOF, KRACHT EN WET.

Eerst vinden wij de stof, waaruit de dingen bestaan, hetzij grof zooals bij steen, hetzij fijn zooals bij lucht. Met elke stof is een kracht verbonden, hetzij dat deze nauwelijks merkbaar werkt, zooals in den steen de kracht om de ontelbare stof-deelen samen te houden, hetzij dat deze zich laat bemerken met groot geweld, zooals de kracht der lucht bij storm. Elke kracht echter werkt naar eene vaste orde, naar een wet, die woont in het ding zelf. Zoo heeft de zon en de zandkorrel, de zee en de waterdruppel, ieder in zijn soort zijn wet.

11.

In elk ding zijn stof, kracht en wet ten nauwste verbonden. Geen stof zonder kracht, geen kracht zonder stof, beiden nooit zonder wet. In gedachten kan men ze scheiden, in werkelijkheid zijn deze drie *een*.

12. LEVEN DOOR BEWEGING.

Daarom is ook in elk ding leven. De gewone spreekwijze noemt alleen dat levend, wat zich uit eigen beweging kan bewegen. Maar goed gezien is in de geheele wereld niets zonder leven, ook de stof niet, waartoe een dood dier wordt,

want in elk stofje werkt kracht naar een eigenaardige wet. Zoo is in de wereld niets zonder beweging; beweegt een voorwerp zich niet op zichzelf, dan beweegt het zich in elk geval met het geheel.

13. VERANDERING.

Bij het leven behoort verandering. Het dier, de planten veranderen zich spoedig, de wereld langzaam, niets echter blijft altijd zooals het is. Ook wat wij dood noemen, is alleen een verandering, geen vernietiging.

14. AL-EENHEID.

Terwijl elk voorwerp naar zijn eigen wet bestaat, dient het te gelijktijd het groote geheel. Alles staat in den nauwsten samenhang; de geheele wereld is een welingerichte huishouding; waarin ook de tijdelijk intredende stoornis en de ondergang van het individu bijdraagt tot het bestaan en goedgaan van het geheel. Zoo wordt de zeer groote verscheidenheid der dingen tot eenheid samengevat.

15. RUIMTE, TIJD, OORZAKELIJKHEID.

Denken wij na over de *ruimte*, waarin zich alles bevindt, dan ontdekken wij nergens grenzen maar steeds onbegrensdheid. Denken wij na over den *tijd*, waarin alles geschiedt, dan vinden wij begin noch einde, maar eeuwigheid. Denken wij

na over de *oorzakelijkheid*, waardoor alles als oorzaak en gevolg als schakels in één keten samenhangt, dan brengen dezen ons tot de oneindigheid. Daarom kunnen wij ons de wereld niet anders dan eeuwig denken.

16. SCHEPPENDE KRACHT.

Volgen wij met onze gedachten een keten van gevolg en oorzaak, dan komen wij bij alles op een eerste of op verschillende eerste oorzaken. Zoo heeft het menschengeslacht eenmaal een begin gehad, zoo elke diersoort, elke plantsoort, zoo de aarde, de zon. De kracht, die nu nog in alles werkt, heeft dus in vroegere tijden als scheppende kracht gewerkt; hoe zij dit deed, daarover weten wij niets te zeggen. Maar stof en kracht en wet zijn eeuwig geweest.

17. GODHEID.

Met dit alles komen de *oude voorstellingen der godheid* niet overeen, de voorstellingen van Schepping, Regeering, Wonderen, Persoonlijkheid van God. De menschen van vroeger wisten het niet beter; zij waren niet diep genoeg doorgedrongen in het wezen der dingen.

18.

Wat zij echter met hun voorstellingen van de godheid beoolden, nl. een verheven macht, wij vinden haar overal. In

elk ding en in elk voorval der natuur, in elke wet van ons menschelijk wezen, in ons eigen denken, want de wet der waarheid is het werken dezer verheven macht in onze ziel. Wij vinden de godheid in alles; alles is goddelijk; God is alles in allen.

19. BIJGELOOF.

Een gevolg van de oude, gebrekkige voorstellingen van het wezen der dingen was het *bijgeloof*, waardoor men zich allerlei krachten en machten voorstelde die anders dan de natuurwetten zouden werken. Men geloofde aan spoken, men meende door tooverkunst te kunnen werken, men geloofde aan booze geesten; het leven werd zoo met vrees en schrik opgevuld. Naarmate de kennis der natuur grooter wordt, verdwijnt het bijgeloof.

20. GELOOF.

Omdat men bij den godsdienst nog vasthoudt aan de voorstellingen van vroegeren tijd, die niet overeenkomen met de tegenwoordige kennis der wereld, zoo verlangt men in den godsdienst voor alle dingen *geloof*, d. w. z. de mensch moet die oude voorstellingen aannemen, ook al weerspreken de werkelijkheid en de denkwetten ze uitdrukkelijk.

21. GODSDIENST DER REDE.

Daartegenover stellen wij, dat ook in den godsdienst een goed en volstandig gebruik van het verstand moet worden

gemaakt. Onze godsdienst moet berusten op *zuivere* en *zekere* kennis, zooals ieder, die opmerken en nadenken wil, in de natuur, in de menschheid en in zichzelf kan vinden. Elke nieuwe en zekere kennis is ook een betere kennis van de godheid. Wat de mensch niet of nog niet tot zekere kennis kan brengen, behoort niet bij den godsdienst. De godsdienst streeft naar volkomenheid evenals alle menschelijke kennis; hij is de voleinding van alle kennis.

22.

Daardoor vervullen wij de goddelijke wet. Gij zult denken! Gij zult streven naar waarheid! Gij zult vorderen in kennis! Gij zult niet gelooven, maar weten! Gij zult niets belijden, waarvan gij niet overtuigd zijt! Dat zijn allen de wetten van eeuwige orde in de natuur der menschheid, wetten die wij niet zelve gemaakt hebben, het zijn goddelijke wetten. Het oude gebod des bijbels: gij zult u geen beeltenis der godheid maken! volgen wij op, wanneer wij in onze ziel van het onbegrensde geen beeld van een persoonlijkheid vormen.

III. DE WET VAN HET WARE IN HET ONDERLING VERKEER.

23. HELP IN HET ZOEKEN NAAR WAARHEID.

Evenals gij, zoo zijn alle menschen bestemd om naar waarheid te streven; help hen daarin. Wat gij aan waarheid bezit,

dat hebt gij voor het kleinste deel te danken aan eigen nadenken, maar grootendeels aan uwe opvoeders en aan de menschen, die vóór u waren; geef hun daarvoor den dank door uwe medemenschen te helpen in het streven naar waarheid, om hen te bevrijden van dwaling, om hunne kennis te vermeerderen. Zoo hebben de edelste menschen van alle tijden gedaan. Gelegenheid daartoe heeft iedereen.

24. WAARHEIDSPREKEN.

Spreek de waarheid. De wet, die geldt voor uw denken, heeft ook kracht voor uw spreken. Indien gij iemand iets vraagt, dan begeert gij waarheid. evenzoo wenscht ook hij, die u vraagt, van u waarheid. Gedachten en woorden moeten één zijn; gij behoeft niet iedere gedachte uit te spreken; als gij echter spreekt, spreek dan zooals gij denkt. Wees oprecht en waarheidlievend!

25. DE LEUGEN.

De *leugen* is een onrecht, dat men zijn medemenschen aandoet en met recht neemt men het u kwalijk en gelooft u niet meer. Maar de leugen is ook een onrecht, dat gij uzelf aandoet; gij wordt ontrouw aan uzelf. De leugen is het begin van grooter kwaad.

26. NOODLEUGEN.

Vele menschen spreken van *noodleugen*. Zij meenen daarmee,

dat een leugen goed is, wanneer men daardoor zichzelf voor schade kan bewaren. Maar wat een onrecht is, dat zal de mensch nooit mogen doen, noch om schade te voorkomen noch om voordeel te verwerven. De omstandigheden moeten altijd staan achter hetgeen goed is; de mensch moet onder alle omstandigheden trouw blijven aan die wet der waarheid.

27. WAARHEID IN DADEN.

Wees waar in alle zaken, ook in gebaren. Huichelarij, vleierij, vervorming is even slecht als de leugen. Ook niet met één beweging van gelaat of wat ook, moet gij ontrouw worden aan uzelf.

28. DE EED.

Omdat er zooveel leugen op de wereld is, hebben de menschen het zweeren, den *eed* uitgevonden; door den eed zal de waarheid van hetgeen de mensch zegt, bekrachtigd worden. De ware mensch behoeft geen eed; zijn ja en zijn neen is voldoende; hij draagt zorg dat zijn medemenschen vertrouwen hebben op zijn woord.

V.

DE WET VAN HET GOEDE.

I. DE ZEDELIIKHEID IN 'T ALGEMEEN.

1. ONTWIKKELING.

Het kind maakt in den beginne nog geen onderscheid tusschen goed en kwaad; de wet van het goede ontwikkelt zich langzamer dan de wet van het ware. Datzelfde geldt van de menschheid; daarom heeft zij het verder gebracht in kennis dan in gerechtigheid. Waren de menschen even goed als verstandig, de wereld zou er beter uitzien.

2. HET GEWETEN.

Maar ook het kleine kind heeft gevoel daarvoor, als de moeder zegt: gij hebt uw broertje kwaad gedaan, doe het niet weer. Ook de laagste mensch maakt onderscheid tusschen goed en kwaad. In elk mensch is de noodiging, om zichzelf reenschap te geven, of hij goed dan wel kwaad heeft gedaan. Die innerlijke noodiging noemen wij *geweten*.

3.

Het geweten laat zich reeds gelden, als het voornemen tot de daad oprijst; dan raadt het aan of af. Het geweten spreekt

ook als de daad gedaan is, dan keurt het goed of af. Het geweten waarschuwt dus en oordeelt in den mensch.

4. VORMING VAN 'T GEWETEN.

Evenals met alle dingen zoo is het ook met het geweten, het is niet kant en klaar, maar een aanleg, die ontwikkeld moet worden. Er zijn volkeren, die ten opzichte van die ontwikkeling zeer laag staan. Een verkeerde godsdienst, verkeerde burgerlijke inrichtingen belemmeren en verdraaien deze ontwikkeling. Daardoor alleen was het mogelijk dat de Israëlieten de verdelging der Kanaänieten, de Katholieken in de midden-eeuwen het verbranden van ketters, de geloovigen in onze dagen de onderdrukking van andersdenkenden goedvonden.

5.

Toch is nu de menschheid zoover gekomen, dat zelfs de slechtst onderwezene in de school des levens wel kan onderscheiden tusschen goed en kwaad, tusschen hetgeen hij doen en laten moet, om geen berouw te hebben.

6. HET GOEDE.

Wat is dan *goed*? Dat de mensch wordt, wat hij naar zijn aanleg worden kan, zoodat de geest in hem heerschappij oefene over alle andere vermogens. Daar mijn medemenschen naar hun aanleg zijn als ik, ben ik hun hetzelfde verplicht

als aan mijzelf. Vandaar de oude regel: wat gij wilt, dat de menschen u doen zullen, doe gij hun alzoo! en omgekeerd.

7. DOEN NAAR HET GEWETEN.

Bij al wat gij voor hebt, *raadpleeg eerst uw geweten*: wat is goed? Zegt het niet dadelijk bepaald zijn oordeel, denk na, daartoe hebt gij verstand en het zal zich duidelijk uitspreken. Doe wat het zegt en niet anders. Gij handelt dan naar uw geweten en kunt tevreden zijn. Doet gij het niet, dan doet het geweten verwijten, en gij zijt niet tevreden.

8. ZONDE.

Wat tegen het geweten aandruischt, dat is *zonde*. Doet men dit voortdurend en wordt het gewoonte dan heet het *ondeugd*. Daarentegen is de gewoonte om naar zijn geweten te luisteren een schoone *deugd*.

9. VRIJHEID.

De mensch is *vrij*, om naar het geweten te luisteren, al brengen nog zooveel omstandigheden buiten hem en driften in hem verzoeking teweeg. Daarom doet het geweten hem verwijten, als hij kwaad ~~is~~ doet, hij weet dat hij anders had kunnen handelen. De slechte, die zegt: ik kan niet anders! maakt daardoor zichzelf tot slaaf. Vastheid en vreugde in het gehoorzamen van het geweten, dat is de *ware vrijheid* van den mensch.

10. VERBETERING.

Wanneer de mensch zonde gedaan heeft, dan zal hij zich door de verwijten van zijn geweten laten aansporen, om het niet weder te doen; hij zal zich *verbeteren*. En dat kan hij, al is het soms moeilijk. Want zelfs in den slechtsten mensch sterft het geweten niet en hij heeft het leven, om het te verbeteren. Hoe ernstiger hij het aanvat, hoe minder pijnigt hem het verwijt van het geweten wegens vroegere zonden. Het zou beter zijn, als hij ze niet had bedreven.

11. OORSPRONG DER ZONDE.

In de oude godsdiensten leidt men den oorsprong der zonde af van een machtig boos wezen, dat men *duivel* noemt. Maar ieder mensch kan aan zichzelf nagaan, dat de begeerte tot zonde brengt. De begeerte is zelf geen zonde, maar behoort tot het menschelijk leven, maar laat de mensch zich daardoor beheerschen, dan gaat zij over tot zonde.

12. VERGIFFENIS VAN ZONDE.

Ook wordt in oude godsdiensten veel gesproken van de *vergifenis van zonde*. De offers moesten haar uitwerken; in plaats van het offer zet het christendom het bloed van Jezus, dat tot verzoening voor de zonde der menschheid vergoten zou zijn. Deze voorstelling vervalt, als men geen persoonlijk God meer aanneemt. De mensch zal zichzelf zijn zonde niet ver-

geven, maar het onrecht daarvan ondervinden; maar het gevoel van schuld wordt minder, als men zich verbetert.

13. ZEDELIIKHEID.

Wat het geweten ons als goed voorhoudt, dat noemen wij onzen *plicht*; vervul ik mijn plicht dan ben ik mij bewust te doen, wat den verstandigen mensch betaamt. Aanspraak op loon en lof kan men niet maken. Het geheele gebied onzer plichten, noemen wij *zedelijkheid*, *moraliteit*. Zedelijk is alles, waarover het geweten beslist. Klaar komt de mensch nooit op zedelijk gebied, hij moet steeds op zijn hoede zijn en werkzaam, om het geweten duidelijker te doen spreken. Doet hij dat, hij wordt steeds beter; laat hij dat na, hij wordt slechter. Stilstand bestaat er niet op zedelijk gebied.

II. LEER DER PLICHTEN.

14. HET LEVEN.

Eerst heeft de mensch plichten *tegenover zichzelf*. De eerste plicht om zijn leven te bewaren, anders kan men de voorwaarden van het menschelijk bestaan niet vervullen. Dus zelfmoord ongeoorloofd. Om het leven te kunnen bewaren, dient de mensch zorg te dragen voor zijn *gezondheid*.

15. DE BEHOEFTE.

Tot zijn onderhoud heeft de mensch noodig *voedsel*, *kle-*

ding, woning, rust, uitspanning, genoeg. Daartoe zet de natuurlijke drang den mensch aan en het is zijn plicht, die behoeften te bevredigen; hij moet zorgen, dat dit geschiedt onder toezicht en leiding van verstand en geweten.

16. HET GELD.

Het *geld* heeft niet de hooge waarde, die de meeste menschen er aan toeschrijven, maar het is het middel, om in tal van behoeften te voorzien; het is dus mijn plicht als mensch om het te gaan verdienen en daarmede spaarzaam en ordelijk huis te houden.

17. WERKZAAMHEID.

De krachten, die in mij zijn, moeten gebruikt worden, om in de wereld iets te doen. *Werkzaamheid* is mijn plicht, ook wanneer het niet dadelijk noodig is ter wille van het bestaan. Reeds het kind voelt de behoefte aan werkzaamheid; zijn spelen is niets anders dan de eerste proefnemingen om te werken. Tot een geregelde werkzaamheid behoort een goede indeeling en een goed gebruik van den tijd.

18. ZONDE UIT OVERDRIJVING.

Maar naast die plichten zijn vele paden, die tot zonde voeren. Zie toe op uzelf en luister naar het geweten, om ze te vermijden. Overmatige zorg voor leven en gezondheid brengt tot *lafheid*. De lust in voedsel, kleeding en woning verleidt

tot *overdaad*, *pronk-* en *praalzucht*; *dronkenschap* vernedert den mensch onder het dier. De trek naar rust, uitspanning en vermaak brengt soms tot *luiheid*, *liederlijkheid* en *verkwisting*. De trek naar geld tot *gierigheid*, waarbij vergeten wordt, dat het geld slechts middel, geen doel is. Ook de werkzaamheid kan overdreven worden, zoodat de mensch een lastdier wordt.

19. ZEDELIJKE ARBEID.

Boven al deze plichten staat het *werken aan mijzelven*, zoodat ik steeds bezig ben met den toestand van mijn gemoed, met de gelegenheid om goed of kwaad te doen, om het goede in mij te vermeerderen, het slechte te verminderen en te overwinnen. Deze arbeid ernstig opgevat en vermoeid voortgezet, zal zeker gelukken.

20. GERECHTIGHEID.

Maar mijn medemenschen hebben dezelfde behoeften. Ook zij hebben leven en gezondheid, voedsel, kleeding, woning, rust, ontspanning en vermaak noodig; zij hebben geld noodig; zij moeten werkzaam zijn; de tijd is voor hen van groote waarde. Zij hebben in deze opzichten dezelfde rechten als ik en het is mijn plicht om een ieder te laten wat hem behoort, een ieder te geven, wat hem toekomt, niemand te benadeelen. Dat is de plicht der gerechtigheid, waarvan de overtreding reeds door de landswetten wordt gestraft.

21. VERBODEN.

Daarom mogen wij niemand schade toebrengen in zijn leven en gezondheid, in zijn eigendom en zijn levensvreugde. De zeer oude geboden: *gij zult niet dooden, niet stelen, niet bedriegen, niet begeeren*, hebben eeuwigdurende kracht. Geen enkele reden kan kwaad tot goed maken.

22. IEDER HET ZIJNE.

Aan ieder het zijne! Geef aan ieder, wat hij van u vorderen kan. Wat gij geleend hebt, geef het terug. Wat gij beloofd hebt, houd het. Wees eerlijk en trouw. Dat is de rijkdom der armen, en de rijkdom der rijken is een slechte vrucht, als daaraan gerechtigheid en trouw ontbreken.

23. EER.

Eere wien eer toekomt! De eene mensch mag den anderen niet als werktuig gebruiken. Hoogmoed, trots passen niemand; zij zijn het teeken, dat men niet begrepen heeft wat men zelf is en wat anderen zijn. Lasteren is slecht; maar ook het oordeelen over de fouten van anderen staat niemand mooi; het eigen geweten is alleen de kompetente rechter.

24. LIEFDE.

Maar het is voor een goed ontwikkeld geweten niet genoeg,

om deze plichten der gerechtigheid te vervullen. Het spoort den mensch aan, om meer te doen dan wat andere menschen kunnen vorderen, dan de burgerlijke wetten voorschrijven. Hij moet zooveel goeds doen, als hij kan. Het geweten voert hem tot de *liefde*, die reeds Jezus maakte tot den hoofdinhoud van alle gewetensregelen.

25.

Wanneer de mensch in de school des levens zich ontwikkeld heeft tot een goed mensch, dan gevoelt hij lust om de krachten, die hij in zich heeft, tot welzijn zijner medemenschen te gebruiken, dan voelt hij zich lid van de groote menschenfamilie, die in het verleden voor hem zooveel gedaan en geleden heeft, wat hem nu ten goede komt en wat hij wil vergelden. Dan is de vreugde van anderen zijn vreugde, de smart van anderen zijn smart, en dus hij zoekt de smart te lenigen, de vreugde te vermeerderen. Dat is de *liefde*, die de gerechtigheid in zich sluit.

26.

De aanleg om lief te hebben is in elken mensch. Die kiem is het medegevoel van het kind bij het weenen van een ander kind, het genoegen dat het heeft in lachen. Een andere kiem is de echtelijke liefde, waarbij elk van het liefhebbend paar zichzelf vergeet ter wille van den ander. Dan de ouderliefde die bereid is voor het kind alles te doen en te lijden. De

Het spoort
mensen
schrijven.
eten voert
hoofdin-

mensch kan dus zichzelf vergeten tot welzijn van een ander en nu is het streven, om dezen natuurlijke aanleg tot algemeene menschenliefde te ontwikkelen.

27. GOEDHEID.

h ontwik-
st om de
nedemen-
oote men-
gedaan en
at hij wil
ugde, de
smart te
e, die de

Waar liefde woont in het hart, daar is men *goedig tegenover den naasten* als dengeen, die ons het meest na is (aangaat). Die liefde heeft vriendelijke blikken, welwillende woorden, een hartelijken groet, is dienstvaardig en gewillig. Hoe gering deze dingen zijn, ze verschaffen veel vreugde aan 's menschen leven.

28. BARMHARTIGHEID.

Die kiem
en ander
ere kiem
end paar
nderliefde
jden. De

Waar liefde heerscht, daar is men *barmhartig*. Het woord: deze of die gaat mij niet aan, is geen woord, dat de liefde kent. Zij voelt het leed van den naaste, zij troost, zij helpt, zij wacht niet eerst de vraag af, zij brengt offers en wat zij verricht, doet zij gaarne. Zij waagt zelfs het leven in de ure des gevaars.

29. GEDULD.

Waar liefde is, daar heeft men *geduld* met de gebreken van den naaste. Men is *billijk*, zoodat men niet altijd naar streng recht handelt. Men heeft *hoop*, om den afgedwaalde terecht te brengen. Men heeft *vertrouwen* op den goeden aanleg, die nooit geheel wegsterft. Juist vertrouwen is in staat dien aan-

leg te doen herleven. Men heeft *spijt*, als de mensch zichzelf vergeet en vernedert.

30. VERGIFFENIS.

Indien de naaste mij kwaad doet, dan moet ik toezien, niet hetzelfde terug te doen. Dat ik daarover boos ben, is natuurlijk, het kwade mag mij niet onverschillig zijn en mij-zelfen te bewaren voor schade, is mijn plicht. Maar de boosheid mag mij niet beheerschen; wat ik doe of spreek, mag niet de toorn maar moet het verstand aangeven. Ik moet mij verheugen liefde te kunnen toonen. Vergeef uwen vijand.

31. DIER EN PLANT.

Waar de liefde een macht is geworden, daar mag de mensch geen dier zonder noodzaak kwaad doen, ook geen plant beschadigen, daar zal het den mensch genoeg doen het dier goed te behandelen en de plant te verzorgen. Want ook in dezen ziet hij het goddelijke en met dat alles als deelen van het groote geheel voelt hij zich verwant.

32. ZELFZUCHT.

Zoo is de liefde. Waar de mensch alleen zichzelf liefheeft, daar regeert de zelfzucht en haar slechte vruchten zijn *onverschilligheid* en *eigenbelang* in plaats van *goedheid*, *hardheid* en *leedvermaak* in plaats van *barmhartigheid*, *hoogmoed* en

minachting in plaats van *geduld*, *haat* en *wraak* in plaats van *vergifenis*. De zelfzucht, waarmee de mensch zichzelven meent te dienen, vervult zijn hart met veel kwaad en maakt hem slechter.

33. VERLOSSING.

De grootste daad der liefde is menschen zielen te helpen in hun streven naar volkomenheid; wie zelf werkt aan eigen volmaking, hij vindt en gebruikt de gelegenheid daartoe. Daartegenover is de slechtste daad der zelfzucht om menschen te verleiden en af te brengen van het goede.

III. DE WET VAN HET GOEDE IN HAAR HOOGSTE BETEKENIS.

34. DE STEM DER GODHEID.

Hoe meer de mensch zich stelt in dienst van zijn geweten, hoe meer hij het in zich gevoelt als een heilige macht, waaraan men niet kan weerstaan, hoe meer hij in een zieletoestand komt, waarin hij als de plicht het gebiedt, als Luther kan zeggen: *ik kan niet anders*. En wat in 's menschen binnenste zich laat bemerken als wetgevende, gebiedende macht, dat is niets anders dan dezelfde verheven kracht, die wij in de natuur zien, die in onze denkvetten, in den geheelen gang van zedelijke ontwikkeling tot nu toe heerscht. 's Menschen geweten is de stem der godheid.

35. GOD IN DE GESCHIEDENIS.

Datzelfde goddelijke werken nemen wij waar in de zedelijke ontwikkeling der geheele menschheid. Alleen aan de menschheid is het gegeven onder alle wezens, om na te denken en te kiezen. Maar bij die vrijheid vernam de menschheid van oudsher, eerst zacht, daarna luider, de stem der godheid, die wees op gerechtigheid, liefde en zedelijke volkomenheid, die bij alle afdwalingen nooit naliet den rechten weg te wijzen en te midden der vrijheid leidt deze goddelijke stem de menschheid steeds verder op hare groote banen. Dat is het werken der godheid in de geschiedenis.

36. GODDELIJKE EIGENSCHAPPEN.

Getrouw te zijn aan het geweten, dat is de goede en redelijke zin van gehoorzaamheid en godsvrucht, zooals de oude godsdiensten vorderen. Maar in al wat zij van de eigenschappen Gods leeren, dat hij rechtvaardig en heilig, dat hij liefde, een Vader is, daarin ligt deze waarheid, dat de stem der godheid in het geweten ons tot gerechtigheid, tot een rein leven, tot liefde opleidt, dat in die stem een vaderlijke vermaning klinkt waaraan het menschenkind vertrouwend en gewillig kan gehoorzamen, dat naar de eeuwige wereldwetten het kwaad zichzelf straft.

VI.

DE WET VAN HET SCHOONE.

I. DE WET VAN HET SCHOONE IN 'T ALGEMEEN.

I. DE WET.

Het gevoel in den mensch wenscht indrukken te ontvangen, die hem aangenaam aandoen. De dieren wenschen dat ook, maar zij kunnen slechts in beperkte mate, vooral door voedsel, aangename indrukken ontvangen; daarom noemen wij het dier vergelijkenderwijze een arm dier. Ons echter vloeit het aangename uit de geheele wereld en ook uit het geestelijke leven toe. Als wij met één naam noemen, wat ons gevoel begeert, dan is dat het *schoone*. Jaag naar het schoone, dat is de derde grondwet van ons geestelijk leven.

2. HAAR ONTWIKKELING.

De moederborst en het licht, dat is het schoone waarnaar de pasgeboren mensch allereerst wenscht. Dan wenscht hij het bonte te zien, het geraasmakende te hooren. Langzamerhand vormt zich zijn gevoel, zoodat de toonen, die hem behagen, in orde en harmonie, de kleuren en gestalten in evenredigheid moeten staan. Er zijn nog volkeren, die zich heden ten dage bevinden op het standpunt van kinderen, hun gevoel is nog niet ontwikkeld, men noemt dat wild, ruw.

3. HET SCHOONE.

Wat is *schoon*? Daar het gevoel der menschen op verschillende trappen van ontwikkeling staat, moet ook het oordeel over dat wat schoon is, zeer verschillend zijn. Daarom zegt men: de smaken zijn verschillend. In 't algemeen kan men zeggen: schoon is dat, wat ons gevoel bevredigt. Menschen, die op een gelijken trap van ontwikkeling staan, hebben vrij wel over het schoone een gelijk oordeel. Zoo kon onder de beschaafde volkeren de *kunst* ontstaan, in hare onderdeelen van muziek en gezang, van schilderkunst, beeldhouwkunst, bouwkunst, dichtkunst, ook tuinbouw.

4. HET GELUK.

De mensch wenscht aangename indrukken en daaraan heeft hij gelijk; een grondwet van al wat leeft is: verheug u in het leven. De mensch wenscht *geluk*, d. i. een toestand met zeer veel aangename indrukken. Maar omdat hij een mensch is, over wien de geest moet heerschen bij al wat hij doet en wat indruk op hem maakt, daarom moet hij orde brengen in zijn vreugde en het lagere onderwerpen aan het hoogere. Anders zal hij in plaats van geluk dikwijls ongeluk ondervinden.

5. NATUUR EN KUNST.

Zuivere vreugde schenkt de natuur door haar kleuren en vormen, door haar geuren en klanken, vooral door haar schoone

orde in het enkele en in het geheel. Zuivere vreugde schenkt ook de kunst. De menschheid moet nog leeren om de werken der kunst toegankelijk te maken voor iedereen, zooals dit was bij de Grieken. De wet van het schoone leeft in ieders borst.

6. ZEDELIJKE VREUGDE.

Daar het innerlijke van den mensch een kleine wereld van gedachten en wenschen is, en daar de mensch niet alleen de wereld rondom zich maar ook de wereld binnen in zich beschouwen kan, kan hij ook zich verheugen in het schoone, wanneer hij een verstandig en goed mensch is. Hij kan zich dan verheugen over zijn goedgeordende kennis en over elke vermeerdering daarvan; hij kan zich nog meer verheugen over een goedgeordend gemoed, waar het geweten over alle andere opwellingen heerscht en over een goedgeordend leven, waaruit de herinnering verkregen wordt van welbesteede dagen. Elke vervulde plicht is een vreugde, een *edel* menschenleven is onder het schoone het allerschoonste.

7. ONGELUK.

Maar het menschelijk gevoel ondervindt ook *smart*. Ongeluk, droeve ervaringen van zijn medemenschen, eigen onrecht verwekken smart. Daarbij komt de nood, de voortdurende druk van treurige omstandigheden, die de mensch maar niet kan wegnemen. Dat alles te zamen noemt men ongeluk; het vervult de ziel met *treurigheid* en brengt de *klacht* op de lippen; beiden zijn natuurlijk, dus niet verkeerd.

8. GELATENHEID.

Maar de lijdende mensch zal, als hij zijn geheele leven overdenkt, spoedig gewaar worden, dat er meer goede dan booze oogenblikken in het leven zijn; daardoor wordt hij *gelaten*.

9. MOED.

De nood heeft ten allen tijde de menschen aangespoord en gebracht tot inspanning; zoo is zij geworden de moeder van alle uitvindingen en de leidsvrouw op den weg van vooruitgang. Daarom moet de mensch in nood zijnde niet vervallen tot treurigheid en klacht, maar overdenken, wat hij tot afweer kan doen. In elk mensch ligt een kapitaal van kracht, dat nuttig aangewend moet worden. Daarom steeds *moed* gehouden!

10. VREES EN HOOP.

Twee machten vindt men steeds in het menschelijk gemoed: *vrees* en *hoop*. De vrees zal de mensch overwinnen, naarmate hij zijn gedachten juister ordent en zijn kracht beter aanwendt. En als hij dit doet, zal hij steeds meer bereiken, wat redelijk is om te hopen en steeds minder hopen, wat niet bereikbaar is.

11. BOETE.

Wat echter de smart over eigen onrecht en de nood uit eigen schuld aangaat, dezen zal hij bitter moeten ondervinden; hij

moet zich echter niet kwellen met *berouw*, maar het begane onrecht laten dienen tot waarschuwing voor de toekomst, arbeiden en waken, dat hij van nu aan recht doet. De *boete* van verstandige menschen bestaat hierin: goed te maken zoo mogelijk wat kwaad was, het kwade niet weer te doen maar in plaats daarvan het goede.

12. TROOST.

Is de mensch treurig, dan zoekt hij *troost*. De oude godsdiensten geven vele vertroostingën aan de hand. Wie echter de wet der waarheid en de plicht van eigen nadenken rekt tot zijn godsdienst, die kan niet meer gebruiken de troost die geen stand houdt voor de rede. Door de troostgronden van de oude godsdiensten is de menschheid dikwijls verhinderd, om de krachten in te spannen, en zodoende de bronnen van ongeluk te leeren kennen en te stuiten. De beste troost in elken nood is, dat de mensch het zijne doet.

13. TEVREDENHEID.

Langs dezen weg, den weg van verstandelijk nadenken en van trouwe plichtsvervulling, krijgt de mensch *tevredenheid*. Dat is een schijnbaar nietig en stil maar zoet geluk, waardoor het oog geopend en het hart vatbaar wordt voor duizend kleine vreugden en gaven die de mensch zoo licht voorbijziet.

14. ZALIGHEID.

Het hoogste en voor ieder bereikbaar geluk is een welge-

ordend leven, waarin het geweten heerscht, waar het gemoed rijk is aan goede herinneringen uit het verleden, getrouw voor het heden en vol goeden wil voor de toekomst. In zulk een gemoed is *vrede*; daar is, wat Jezus noemde de vrede Gods en deze is *zaligheid*.

15. VOLKOMENHEID.

Evenmin als in het zoeken naar het ware en goede, evenmin komt de mensch ooit klaar in het jagen naar het schoone. Geen minder doel staat ons voor dan de volkomenheid, die niemand geheel kan denken; maar elke schrede, die ons gelukt is op den weg daarheen, brengt verlangen en kracht om verder te gaan. Dit streven en strijden, deze beweging onzer krachten, is op zich zelf een vreugde. De arbeid om geluk, verbonden met de hoop daarop, geeft grooter zaligheid dan de eindelijke vervulling van het gewenschte.

II. DE WET VAN HET SCHOONE IN HAAR VERVULLING BIJ HET INDIVIDU.

16. REINHEID.

Richt uwe omgeving in naar de wet van het schoone. Ook in den geringen stand en in elk huishouden moet gelet worden op orde, netheid en reinheid. Een welgeordend gemoed kan rondom zich geen wanorde verdragen.

17. BEKWAAMHEID.

Leg aan al wat gij vervaardigt den maatstaf van het schoone aan. Maak ook het minste werk zoo goed mogelijk. Wanneer gij gereed zijt en het nog eenmaal beschouwt, moet het zoo zijn, dat gij er zelf vreugde in schept. Elke knoeier vernedert zichzelf.

18. MATIGHEID.

Houd maat in alle dingen, ook wat uw genot betreft. Boven de maat is niet schoon meer, schenkt geen zuiver genot meer, geeft smart, terwijl het vreugde moest brengen. Vooral is het bijzonder van belang, om maat te houden in de genoegens, die de mensch met het dier gemeen heeft, opdat de mensch niet zinke beneden het dier en daardoor zichzelf schade toebrengt.

19. KUISCHHEID.

Wees kuisch! De onkuischheid verderft lichaam en ziel. Wees kuisch in woorden en gedachten.

20. SCHAAMTE.

Heb een groot denkbeeld van uzelf, gij moogt het hebben; zijt gij niet een mensch? En in den mensch leeft het goddelijke. Hoe hoog of laag gij ook moogt staan op den trap der burgerlijke samenleving, gij zijt te voornaam om u door gemeene, ruwe en slechte dingen te vernederen. De natuur heeft u het

gevoel van *schaamte* gegeven tot waarschuwing, wanneer gij uzelf vergeet. Wie de *schaamte* mist, hij heeft zich ontdaan van zijn waardigheid als mensch.

21. EER.

Gemakkelijk kunt gij ontberen den schijn van eer, die de menigte toekent aan stand, rijkdom of geboorte. Maar naar *ware eer* moet gij streven, naar de achting, het vertrouwen en de liefde van verstandigen en braven, hun oordeel mag u niet onverschillig zijn. Zij moeten in u gevonden hebben een edel mensch, in wien de kiemen van menschenwaarde tot ontwikkeling zijn gekomen.

22. HEMELRIJK.

Waar gij het schoone in de wereld kunt vermeerderen, doe het. De schoone aarde kan en zal door menschelijke zorg nog veel schooner worden. De werken van menschenhanden tot de minste zaken toe, kunnen en zullen steeds beter beantwoorden aan de wet van het schoone. Het leven der menschen kan door verstandige inrichting veel hooger en aangenamer worden. Het schoonste, waaraan gij, wie ge ook zijt, naar uw vermogen moet medewerken, is dat rijk der waarheid, der gerechtigheid en der liefde onder de menschen, dat Jezus reeds verkondigde en dat hij het koninkrijk der hemelen noemde.

III. DE WET VAN HET SCHOONE IN HAAR EEUWIGE BETEKENIS.

23. TREK NAAR DE GODHEID.

De innerlijke trek, die den mensch van kindsbeen leidt naar het schoone, is evengoed een trek naar de godheid als het geweten een stem van de godheid is. In bijzonder begaafde menschen is deze goddelijke trek bijzonder sterk; dezen zijn de meesters der kunst; bij tijdgenoot en nageslacht helpen zij den zin voor het schoone ontwikkelen. Deze zeltde goddelijke trek gaat door de geheele menschheid heen en voert haar langzamerhand van ruwheid tot een edeler mensch-zijn.

24. EEUWIGE WET VAN HET SCHOONE.

Alleen de mensch is in staat, om de gedachten van volkomenheid, die hij in zich draagt, te verwerkelijken. Alle andere wezens blijven binnen hun enge grenzen; de vogel bouwt zijn nest nog zoo, als zijn soort het duizenden jaren te voren deed. Maar sints men uit de lagen der aarde en der versteeningen ontdekt heeft, dat de aarde reeds onnoembaar vele veranderingen heeft ondergaan, weet men dat de meer volkomenen steeds vooraf werden gegaan door minder volkomenen, totdat de volkomenste, de mensch, in het leven trad. De goddelijke wet van het schoone of van de volkomenheid werkte dus in de wereld van eeuwigheid af.

25. VERWANTSCHAP MET GOD.

Daarom voelt de mensch zich meer met de godheid verwant, naarmate hij toeneemt in volkomenheid. Wie een verstandig, goed mensch is en steeds meer wordt, hij ziet vol zaligheid in de geheele wereld en op hun beurt doen hemel en aarde zaligheid stroomen in zijn hart. Dat is de beteekenis van Jezus woord: Zalig de reinen van hart, zij zullen God zien.

26. VROOMHEID.

Zoo verliezen de opwellingen in het gemoed en de omstandigheden in de buitenwereld, die den mensch beheerschen, hun macht; de mensch voelt zich steeds meer een lid van het groote geheel en onderwerpt zijn denken, voelen en streven aan de heilige orde, die hem zijn plaats heeft aangewezen in het groote geheel. Dat is het leven in God, de ware *vroomheid*.

 VII.

 DE ONDERLINGE VERHOUDINGEN TUSSCHEN
 DE MENSCHEN.

I.

De mensch is meer dan eenig ander wezen op de gemeenschap aangelegd. Door de gemeenschap, die zich van het begin

der menschheid tot nu toe uitstrekt en daarin bestaat, dat de vorderingen van het eene geslacht in het ware, goede en schoone altijd overerven op het volgende, is de menschheid gekomen tot het standpunt, waarop het nu staat. Een geestelijke band vereenigt dus de geslachten. Met hen, die tegelijkertijd leven, zijn wij reeds daardoor verbonden, dat zeer vele handen gearbeid hebben aan al wat wij bezitten en genieten. Maar onze taak om te streven naar volkomenheid in het ware, goede en schoone, zouden wij niet kunnen vervullen, wanneer wij daartoe niet in de gemeenschap met de medemenschen de gelegenheid hadden. Deze gemeenschap doet ons in kleinere en grootere kringen leven; zoo hebben wij de kringen van *familie*, *gemeente* en *staat*.

A. DE FAMILIE.

2.

Echtgenooten zijn te zamen 'gebracht door de liefde als verloofden. Deze moet worden tot een blijvende, trouwe liefde, zoodat zij elkander het leven veraangenen, met elkander streven naar al wat goed is en daardoor steeds meer worden één hart en één ziel. Echtbreuk is een zware zonde. Echtscheiding mag alleen na lang beraad met het geweten plaats vinden.

3.

De natuurlijke liefde van *ouders tot hun kinderen* moet worden tot een verstandige liefde, die er op uit is, om de kleinen

te maken tot fiksche menschen. Dit streven zal terugwerken ter veredeling van de ouders, en het beste bij de opvoeding is het eigen edele leven der ouders.

4.

De *kinderen* moeten hun geheele leven door streven, om de liefde der ouders te vergelden. Zij moeten de ouders eeren als degenen, die door de godheid het naast bij hen zijn geplaatst.

5.

De *kinderen* moeten elkander leeren verdragen; hun samenwonen zal voor hen een school van gerechtigheid en liefde zijn voor hun later leven onder allerlei menschen.

6.

Heeren moeten hun dienstbaren als menschen achten, ze nooit als werktuigen behandelen. De liefde der meesters moet de dienstbaren verbinden aan het gezin als een deel daarvan.

7.

De *dienstbaren* moeten trouw zijn, en wel zoo dat zij niet alleen ter wille van het loon maar ook ter wille van het geweten dienst doen.

Bloedverwanten moeten in den band van verwantschap een band zien, door de godheid geknoopt, waardoor zij met elkander in trouw en liefde moeten samen zijn.

B. DE GEMEENTE.

In de gemeente, d. i. in den kring van menschen, die in één plaats wonen, staan de *buren* elkander het naaste; deze gelegenheid moge strekken tot dienstbetoon en welwillendheid.

Het is een groot geluk, een of eenige trouwe *vrienden* te hebben. Daarom loont het de moeite om een vriend te zoeken, hem door eigen bekwaamheid en karakter te winnen en door trouw te behouden.

Wie een *ambt bekleedt* in de gemeente, die moet trachten het goede te werken, hij vervulle het trouw en rekene zich het goede, wat hij doet, tot de beste belooning.

Vereende krachten kunnen veel kwaads voorkomen of ver-

minderen, veel goeds tot stand brengen. Tot *gemeenschappelijk werken* moet ieder meedoen.

13.

Is een gemeente verbonden door een *godsdiens*tigen band, dan is dit een reden te meer, om samen te werken en trouw te zijn in plichts vervulling.

14.

Iedere *stand*, hoe gering ook, moet overtuigd zijn, dat hij zijn plaats waard is en nuttig werkt, zoo goed als elk wezen op zijn plaats doet. Ieder moet trachten door bekwaamheid zijn stand eer aan te doen.

15.

De *aanzienlijke* bedenke, dat hij een mensch is en dus naar aanleg en wezen niet beter dan anderen. Hij zorge zijn hoogere plaats door zedelijke voortreffelijkheid waard te zijn. De *geringe* bedenke, dat hij een mensch is en dus niet nederig, als hij zichzelf niet vernedert. Beiden moeten zich te voornaam achten om kwaad te doen.

16.

De *rijke* streve naar rijkdom in wijsheid en deugd, opdat niet de armoede zijner ziel een droevige tegenstelling vormt

met zijn rijkdom. De *arme* streve er naar, om rijk te worden in de goederen, die voor elken mensch toegankelijk zijn.

17.

De *beschaafde* begripe, dat kennis en kunst zonder de juiste levensrichting niets waard zijn, hij deele gaarne mede van zijn geestelijke schatten. De *onbeschaafde* moet tot het inzicht komen dat hij een goed mensch kan worden, ook zonder veel onderwijs; maar hij moet zooveel mogelijk zich trachten toe te eigenen, om te verkrijgen wat de school hem niet gaf.

18.

De *ouderdom* zoeke achting af te dwingen door deugd; een verachtelijk grijsaard, waarvoor heeft hij zoo lang geleefd? De *jeugd* zij bescheiden, leere vlijtig en zij vroolijk in onschuld.

C. DE STAAT.

19.

De *staat*, d. i. de geordende gemeenschap van bewoners van hetzelfde land, berust op wetten. Deze moeten gehoorzaamd worden, niet alleen uit vrees voor de straf die op de overtreding is gesteld, maar uit de overtuiging, dat alleen door *wetten* de staat bijeen kan blijven en bloeien.

De welvaart van den staat berust op de *achting voor het recht*. Voor iederen staatsburger moet het recht van anderen heilig zijn. Daar alle inrichtingen van den staat menschelijk zijn en dus vatbaar voor volmaking, moet door de wetten voor zulk een *mate van vrijheid* gezorgd zijn, dat die inrichtingen steeds beter kunnen worden. De godsdienst, als zaak des gewetens, heeft recht op volle vrijheid in den staat.

Tot handhaving der wetten is de *overheid* ingesteld; haar moet men gehoorzamen, in zoo verre zij niets beveelt tegen het geweten.

Vaderlandsliefde, die even natuurlijk is als liefde tot geboorteplaats en ouders, moet daarin getoond worden, dat ieder het vaderland dient naar zijn krachten, en daartoe is ieder in zijn mate in staat.

VIII.

DE TOEKOMST.

I.

De toekomst ligt onbekend voor ons; het heden draagt echter de *kiemen* in zich van hetgeen toekomstig is, even als de gebeurtenissen van het heden de ontwikkeling zijn van kiemen die uit het verleden komen. [In 't verleden Ligt het heden, In het Nu, wat komen zal.] Daarom is elk goedbestede uur een goede *voorbereiding* voor de toekomst.

2.

Rustig kunnen wij de toekomst te gemoet gaan: wat zij ons ook brengt, den vrede kan zij niet ontnemen, want deze hangt niet van omstandigheden af. Alle omstandigheden, die plaats vinden, zullen de gelegenheid verschaffen, om wijzer en beter en daardoor gelukkiger te worden.

3.

Wij zullen sterven. Het leven duurt lang genoeg, om zich te wennen aan de gedachte van den dood. Hoe waardiger wij geleefd hebben, hoe rustiger wij kunnen sterven. Eenmaal zullen de belijders der verschillende godsdiensten ophouden te

beweren, dat men alleen bij hun godsdienst rustig kan sterven. De ervaring spreekt dit nadrukkelijk tegen.

4.

Naar den geest zullen wij *voortleven* onder de menschen, in de herinnering van hen, wier liefde en achting wij verworven hadden. De goede naam, gedurende het leven verkregen, zal lang na den dood blijven, te meer daar de menschen geneigd zijn om de gebreken, waaraan men zich gedurende het leven ergerde, na den dood te vergeten. Langer nog zal blijven, wat wij naar den geest werkten. Van het goede zaad, dat men in woord en daad uitstrooide in de zielen der menschen, vooral van onze kinderen, zal vrucht komen, misschien nog bij kinds-kinderen en later.

5.

Ons *persoonlijk* bestaan zal zich oplossen in zijn bestand-deelen, en dezen zullen, naar den eeuwigen loop der natuur, overgaan in andere wezens; want vernietiging is nergens.

6.

Van ouds is in den mensch de hoop ontstaan, dat hij na den dood *persoonlijk zal voortleven*. Dit voortbestaan werd nu eens aardscher dan weer geestelijker opgenomen, en vele godsdiensten hebben deze hoop als een vaststaande zaak in hun leer opgenomen. Het beste, wat wij daarover kunnen zeggen,

komt hierop neer: "daar de mensch in zijn aardsch leven zich ontwikkelen moet tot het volkomenste, wat wij kennen, tot een zelfstandig wezen, tot een eigen kleine wereld, maar niet geworden is waartoe hij door zijn aanleg bestemd is, mag hij hopen op voortbestaan." Maar meer dan vermoeden, wensch, onderstelling is deze hoop niet, daarom behoort daaraan geen plaats in een godsdienstleer, die zoekt naar zekere kennis.

7.

Daarentegen mag de gedachte, die vliegt in de toekomst, uitgaan over een lange rij van menschengeslachten, die elkan- der opvolgen, wel duizenden jaren lang. De menschheid heeft nog veel te doen voor haar grootsche bestemming. De *nade- ring van den jongsten dag* is een zeldzame dwaling, die reeds zoo dikwijls door de ervaring is weerlegd, dat zij wel eindelijk erkend zal worden in al haar nietigheid.

8.

Maar in dit *vooruitzicht* mag de menschheid zich verheugen, dat zij zal toenemen in kennis, in bekwaamheid, in zaligheid. Zijn haar schreden op den weg van volkomenheid tot nu toe zeer langzaam en wankelend geweest, met elken stap neemt de kracht toe en zeker zullen in de toekomst nog veel dwaling, zonde en ramp verdwijnen, het rijk van waarheid, gerechtig- heid en algemeen heil zal meer en meer komen. Daartoe het zijne bij te dragen, moet onze eer en vreugde zijn.

De toekomst der menschheid met haar schoone roeping en haar wisse zegepraal, *dat is onze eeuwigheid*, waarover wij met overtuiging kunnen spreken. Voor deze eeuwigheid te leven, de levenstaak elk oogenblik zoo te vervullen, dat men zich daarbij laat leiden door de eeuwige wetten van waarheid, goedheid en schoonheid, dat is reeds *leven voor en in de eeuwigheid*.

eping en
wij met
e leven,
nen zich
id, goed-
wigheid.

BELIJDENIS VAN DEN DENKENDEN MENSCH.

In mijn ziel leeft een verlangen, dat ik deel met alle levende wezens. Nu eens is het een onbewuste drang, dan werkt het als heldere gedachte. Het is het verlangen, dat het mij *wel* moge zijn. Ik verricht dus datgeen, waarvan ik overtuigd ben dat het mij vreugde zal schenken, en ik weer af wat mij dreigt met leed. Nu is er velerlei aangenaams, en ik heb sinds lang opgemerkt, dat het eene mij meer vreugde baart dan het andere. Ik streef dus naar het beste. Verder heb ik ervaren, dat die vreugden de aangenaamsten zijn, die mijn geheele bewustzijn innemen. Op velerlei wijze heb ik beproefd, om mijn verlangen naar geluk te bevredigen, en hoe langer ik leefde, hoe duidelijker het mij werd, dat ik dan alleen werkelijk vroolijk ben, dat alleen dan geen berouw volgt op mijn vreugde, wanneer mijn bewustzijn zegt: zoo is het goed! gij hebt goed gehandeld; gij kunt met uzelf tevreden zijn! Waar dit bewustzijn ontbrak, daar werd ook iets gemist in de innigheid mijner vreugde; waar het tegendeel van dit bewustzijn plaats greep, daar was ook de vreugde weg, die mij uit andere bronnen toevloede. Had ik leed ondervonden, ik verdroeg en overwon het dan het gemakkelijkst, wanneer mijn bewustzijn mij een goede getuigenis schonk. Hoe natuurlijk is het dus, dat ik,

die evenals al wat leeft naar vreugde jaag, dat ik bovenal die vreugde zoek te verwerven, die voortvloeit uit het bewustzijn: *ik ben een goed mensch*. Aan dit eene verlangen moet elk ander verlangen in mijn borst onderworpen zijn.

Een goed mensch — ik moet het wel zijn, afgezien zelfs van de vreugde die ik daardoor heb. De menschen om mij hebben rechten op mij. Zij zijn hetzelfde wat ik ben; onmogelijk kan ik ze behandelen als dingen, waarmede ik kan rondspringen naar believen. Indien ik er al lust toe had, indien ik al wilde handelen, als ware ik het middelpunt der wereld en als bestond alles rondom mij alleen ter wille van mij, de menschen doen mij gevoelen, dat ook zij rechten hebben, en als ik op mijzelfen achtsla, dan bemerk ik dat zij gelijk hebben. Ik draag een aangeboren gevoel in mij, waardoor het mij wel is als zij zich verheugen, en niet goed wanneer zij lijden; wanneer ik dat gevoel in mij wil overbrengen in duidelijke woorden, dan is het deze regel, die ik verkrijg: wat gij wilt dat de menschen u doen zullen, doe hun ook alzoo. Hoe meer ik mijzelf ontwikkel als mensch in allen omvang, des te meer erken ik ook den nauwen band van vereeniging, die er bestaat met mijn medemenschen. Op duizenderlei wijzen hebben wij met elkander te maken; het leven is samengesteld uit ontelbaar vele dienstbetooningen, die de een verricht voor den ander, en deze dienstbetooningen omvatten alle zijden van het menschelijk bestaan, ook de gewichtigsten, de hoogsten, nl. de ontwikkeling van het bewustzijn tot erkenning en volbrenging van het ware en het verkrijgen van de zuiverste vreugden. Een goed mensch, in zichzelf gelukkig, kan ik alleen worden

als lid der menschenfamilie. Ik ben dus door nauwe familiebanden verbonden aan mijne medemenschen, moet hun rechten in acht nemen en medewerken tot hun heil. *Gerechtigheid* en *liefde* moeten mijn leven besturen. Zoo verkrijgt de innerlijke noodzakelijkheid om een goed mensch te zijn van buiten af haren bepaalden inhoud; het zijn de medemenschen, tegenover wie ik mij als een goed mensch moet betoonen, en als ik rechtvaardig en goed tegen hen ben, dan heb ik daarvan voor mijzelven vreugde. Hoe meer ik goed ben, te meer weet ik, dat het zoo goed is, d. w. z. dat ik ben, wat ik naar mijn natuur en tot eigen bevrediging zijn moet.

Daarin bespeur ik te gelijktijd een *streven naar het hoogere*, dat niet toelaat te denken: ik ben nu goed genoeg. Dit streven vind ik ook in andere betrekkingen mijner natuur. Bij al wat ik geniet, staat mij iets schooners voor, dat ik kon en ook wilde genieten. Bij al wat ik maak of verricht, staat mij iets hoogers voor, dat ik kon en ook wilde verrichten. Bij al wat ik denk en in gedachten opbouw, willen mijn gedachten nog hooger opklimmen tot het grootere, schoonere en verhevene. Dit streven naar het hoogere kan oorzaak zijn, waardoor ik mijzelven en de medemenschen het leven verstoort; ik kan daardoor zelfzuchtig, jaloersch, opstuivend, dweepziek worden. Maar ik behoef alleen op mijzelven te letten en over de wereld na te denken, om op te merken, dat dit streven met alle kracht op mijzelven kan toegepast worden, niet op alles wat buiten is. Ik richt dus wensch en arbeid van dit streven *op mijzelven*. Mijne gedachten zoek ik te vermeerderen en te verhelderen; ik streef er naar, om mijn werk steeds beter te ma-

ken; mijn handelingen zoek ik steeds meer in te richten naar den maatstaf van gerechtigheid en liefde; mijn gemoedstoestand zoek ik steeds meer te zuiveren van al wat storend werkt; steeds ben ik bezig, om alles wat in mij goed en rechtvaardig is, te verbeteren; en kan ik dat ook in mijn omgeving onder de menschen doen, ik doe het met vreugde. Want in dat geval ben ik het, die vreugde smaakt; dus ook hier vindt die grondtrek van alle levende wezens, het verlangen dat het hun wel zal gaan, zijn bevrediging. Alleen word ik, naarmate ik meer streef naar het volkomene, mij meer bewust, dat het niet mijn kleine Ik is, wat ik voor oogen heb, maar iets veel grooters. Wanneer ik het mijzelf duidelijk wil maken, dan is het de harmonie met de geheele wereld, het goed innemen der mij aangewezen plaats in het groote, schoone geheel waarnaar ik streef, en terwijl het mij goed is wanneer ik aldus streef, en nog beter wanneer mijn streven uitwerking heeft, voel ik mij inwendig juist daardoor bevredigd, dat mijn geheele wezen een streven is naar *volkomenheid*. Ik kan en mag mij niet tevreden stellen met een naderbij gelegen en gemakkelijker doel. Daarbij ontbreekt het niet aan smart, verdriet en schaamte, wanneer ik ontrouw word aan dat streven, maar een blik op de wereld en op mijzelven is voldoende, om in te zien, dat de ruimte, de tijd, de gelegenheid en de kracht nog voorhanden zijn, om van nieuws aan te streven naar het hoogste, hoeveel en hoe dikwijls men tot hiertoe ook heeft gefaald.

Bij al dit streven laat zich nog een behoefte gelden, nl. de behoefte aan *waarheid*. Mijn ziel, die daarop is ingericht om de geheele wereld in mijn gedachten op te nemen en daaruit

een kleine gedachtenwereld te vormen, wenscht de voorstellingen der dingen zoo in zich te dragen, als de dingen zelf zijn. Reeds toen ik nog een klein kind was, deed zich de begeerte naar waarheid gevoelen, bracht zij mij tot duizend vragen, en het deed mij onaangenaam aan, indien ik moest bemerken, dat men mij, in plaats van de gevraagde waarheid, onwaarheid schonk; en zoo lang als ik leef verlaat die begeerte mij niet. Elke nieuw verworven kennis, die ik opdoe, werkt aangenaam op mij, zooals bij dorst een dronk water verkwikkend is. Waar het mij nog niet is gelukt de waarheid te verkrijgen, daar voel ik mij aangespoord om mij in te spannen, opdat ik haar verwerve; waar ik bemerk, dat ik in plaats van waarheid dwaling heb verkregen, daar is mij dit onaangenaam, en ik beproef haar te verbeteren. Allerlei omstandigheden doen zich aan mij voor, die mij doen denken: ik kon mij tevreden stellen met de dwaling, maar in mij klinkt onverbiddelijk: het is niet waar! en wat ik eens niet erken voor waarheid, dat heeft geen invloed op mijn ziel. De waarheid, waarop ik word gewezen door mijn natuur, moet ook regel zijn voor mijn woorden; ik ben aan mijn medemenschen waarheid verschuldigd, en een liefde, die hen wel zou doen naar het lichaam, maar den geestelijken spijs der waarheid hen onthield of verbrokkelde, is een halve liefde.

Naarmate ik langer leef, nadenkend en strevend, naar die mate ontwikkelen zich in mij steeds bepaalder en duidelijker de *drie wetten van mijn leven*; dat ik naar waarheid streven, het recht doen en het schoone verwerkelijken moet, en deze drie vloeien samen in deze eene: jaag naar volkomenheid. Hoe

meer ik dezen vervul, te beter gevoel ik mij, en dit gevoel van welzijn wordt verhoogd door het bewustzijn, dat *ik* het *zelf* ben, die uit verschillende wegen, waarlangs menschen gaan en gaan kunnen, dezen éenen weg heb gekozen, en dus de schreden, die ik op dien weg zet, zijn *mijn werk*, de keuze mijner vrijheid. Wijk ik daarvan af, dan kan ik alleen mijzelf, niet de omstandigheden aanklagen; ik had ook wel anders kunnen handelen, ik heb het goede niet ernstig gewild, ik draag de schuld van mijn onrecht, ik moet beproeven hoe ik het weer goed kan maken. Daarom kan ik ook de toekomst met al haar dringende, nu eens verlokkenende, dan weer dreigende omstandigheden te gemoet gaan, in het bewustzijn mijner vrijheid. Geen macht ter wereld kan mij dwingen tegen mijn geweten te handelen. Er kan hierbij geen sprake zijn van hoogmoed, van lof, dank of loon, want juist ten gevolge van het gevoel mijner vrijheid ben ik mij bewust, dat ik niet anders dan de wetten van mijn leven kan gehoorzamen, indien ik mijzelf getrouw wil blijven. Ik heb slechts gedaan, wat van een verstandig mensch verwacht kan worden. Mijn vrijheid bestaat dus hierin, dat ik aan geen enkel ding, aan geen enkele omstandigheid, aan geen enkele opwelling macht wil toestaan over mijn wil, want deze wil heeft zich onderworpen voor altijd aan een heilige orde, die gegrond is in het wezen der menschheid, en daardoor in de geheele groote wereld.

Terwijl ik het bewustzijn van vrijheid heb, draag ik in mij de erkenning van een macht, die hooger is dan ik, die hooger is dan alle individu's, een macht waaraan ik mij vrijwillig onderwerp. Deze macht is ook hooger dan de menschheid, waarvan

it gevoel
 at ik het
 menschen
 , en dus
 de keuze
 n mijzel-
 el anders
 ewild, ik
 n hoe ik
 toekomst
 eer drei-
 t zijn mij-
 en tegen
 e zijn van
 olge van
 niet an-
 n, indien
 aan, wat
 n vrijheid
 aan geen
 macht wil
 erworpen
 met wezen
 ereld.
 ik in mij
 die hooger
 llig onder-
 , waarvan

ik een lid ben, hooger dan de aarde, waarvan ik een kind
 ben; eens bestond de menschheid niet en toen zij ontstond,
 toen moest zij haar vorm en wijze, waarop zij nu is, ontleenen
 aan de macht, waaruit alles komt en evenzoo was dit het geval
 met moeder de aarde. Die macht, die zich als een scheppende
 deed kennen, vind ik steeds werkzaam in mijn eigen leven, in
 elk ding dat mij op aarde omringt, op de aarde zelve, in de
 werelden, die zich door het licht uit de verte doen zien. Ik
 zie deze verheven macht in elk ding volgens wetten werken,
 die eigen zijn aan elke soort van dingen; ik zie, hoe de dingen
 ten gevolge van de groote menigte van wetten op elkander
 ingrijpen, dat daardoor het groote geheel en daarmede elk afzon-
 derlijk voorwerp bestaat en daardoor is de bijzondere veelheid
 van krachten, die om mij werken en zijn, als ééne macht, als
 de almacht voor mijn zoekende ziel, *als God*. Hij staat voor
 mij onbegrensd, ondenkbaar, want hoever ik met mijn gedachten
 ga in de ruimte, in den tijd voor- of achterwaarts, ik vind geen
 grenzen, terwijl ik zelf en elk ding, dat bestaat, zijn grenzen
 heeft. Ik gevoel mijn kleinheid tegenover dat groote geheel. En
 toch voel ik mij niet vreemd en niet ver daarvan, maar nabij,
 verwant, vertrouwd, want ook ik ben een golfslag in het groote
 Alleen en als ik de wet vervul, die mij als mensch is aan-
 gewezen in de groote orde der dingen, dan voel ik mij één
 met haar en sta ik in goede verhouding tot de geheele wereld
 en dat maakt mij gelukkig. Dit geluk wordt gestoord door de
 ervaring, dat de menschheid dikwijls haar wet niet vervult; mijn
 blik, die zich verkwikte aan de heilige orde der natuur, wendt
 zich af van de wanorde der menschen, maar als ik het geheel

overzie, dan vind ik de heilige orde van het menschenleven weerom, waardoor mijn geslacht steeds verder komt in het ware, goede en schoone, in de volkomenheid, vind ik God in de geschiedenis. Ja zelfs in die wanorde zie ik bij nader beschouwing niet die bepaalde tegenstelling tegen de heilige orde, niet het kwade in zichzelf, maar alleen de eenzijdige ontwikkeling van een levenstrek, die op zichzelf niet kwaad is, maar die zich moet onderwerpen aan het geheel.

In het kort kunnen wij het hiertoe gezegde aldus samenvatten: ik ben een mensch; daardoor is mij de plaats aangegeven, die ik in het groote geheel moet innemen; ik zal haar innemen, dat is mijn leven en mijn zaligheid. De gedachten, die mij daarbij leiden, de gevoelens, die mij daarbij vervullen, dat is mijn godsdienst. Wanneer ik daaraan een bizonderen naam geef, dan zou het wezen de eenvoudige: *godsdienst der menschheid*.

Zien de belijders der bestaande godsdiensten hierin afval, afstand tegen God, kwaad? Ik begrijp dit, maar kan hen niet met gelijke munt betalen. Alle godsdiensten zijn pogingen der menschheid om het ware, goede en schoone te ontdekken en tot heerschappij te brengen. In die allen vind ik trekken van mijn godsdienst, alleen eenzijdig ontwikkeld en door misverstand vervormd. Hun hoofdfout is, dat zij optreden als voltooid en daardoor verbetering uitsluiten. Daardoor komen zij in verzet met twee grondregelen der godheid in de menschelijke natuur: voortduurende verbetering en vrijheid. Wat den stichter van den eenen, wat Jezus betreft, duidelijk blijkt uit dat, wat zijn volgelingen van hem en zijn leer hebben gemaakt, dat zijn wer-

kelijk wezen en zijn leer genoeg zijn om mij te doen gevoelen, dat ik nader bij hem sta, dan die allen, die zich met grooten nadruk op hem beroepen. Ik ben van meening, dat Jezus tegenover de godsdiensten van leerstellingen, vormen en priesterschap, den eenvoudigen godsdienst in de menschheid heeft willen planten, die uit den mensch zelven de grondstellingen van het goede leven ontwikkelt en daardoor de menschen in hun midden het hemelrijk leert opbouwen. De verhouding van menschheid en godheid stelt hij voor als een verhouding van vader en kind. Wanneer dit eene was vastgehouden, hoeveel zou er nooit zijn ontstaan, wat nu in de christelijke kerk wordt gevonden!

Zal ik nog een woord zeggen over de bronnen van dien godsdienst? Zijn bijbel is de geheele wereld. De kennis der natuur is niet alleen voorgeschreven door den dorst naar waarheid, die bevredigd wil worden, maar zij is een godsdienstige plicht, omdat de mensch een deel is van de natuur, omdat zijn wezen met alle andere wezens in nauwen samenhang staat en omdat met de kennis der natuur tevens de heilige macht te voorschijn treedt, die werkt in de wetten van zijn eigen leven. Hand aan hand met de kennis der groote wereld gaat de beschouwing met de kleine wereld, die 's menschen zieleleven uitmaakt. Daar kon de heilige wet worden vernomen, die onze schreden tot richtsnoer is en die nooit, zelfs niet bij de ergste afwijking eener menschenziel, geheel vernietigd wordt; daar kan men tevens leeren waarop de mensch wakend, afwerend, helpend, ordenend kracht en vlijt moet aanwenden, om een goed mensch te worden. De beschouwing der menschen rondom ons en, als zij toegankelijk is, de studie der geschie-

denis, is niets anders dan de meer uitgestrekte zelfkennis, want de grondtrekken der menschelijke natuur zijn in alle menschen dezelfden; het liefst zal ons oog rusten op den edelsten, op den modelmensch, en wanneer dan een goede wil met de gedachte: ook ik ben een mensch, de hand legt aan eigen verbetering, dan doet men daaraan goed.

De zorg voor den godsdienst moet als al wat menschelijk is, in gemeenschap geschieden. Maar deze gemeenschap moet geheel andere wetten en vormen hebben, dan die nu bestaan in de kerken. Daar ontbreekt de vrijheid; noch in de katechismen noch in de kerkelijke voorschriften heeft zij een plaats; met een geloofsbelijdenis, die voor altijd klaar is, gaat heerschappij en onderwerping noodzakelijk samen. Vrijheid is de noodzakelijke voorwaarde van zulk een gemeenschap. Want onze godsdienstige voorstellingen kunnen niet samengevat worden in een belijdenis; telkenmale zou deze veranderd moeten worden. De godsdienst behoort in den levenden vloed van alle menschelijke gedachten thuis. De gemeente moet vormen hebben, waardoor datgeen, wat in het geweten woont, steeds tot uitdrukking en zijn recht kan komen. Een geestelijk ambt met blijvende waarde zou daarmede niet bestaanbaar zijn. Het ambt van spreker zou daarvan afhangen, wie het vertrouwen der gemeente heeft en hoelang dit hem wordt geschonken. De godsdienst is te lang privaatzak van een geestelijkheid geweest, daaronder heeft de menschheid veel geleden, nu moet hij de zaak worden van allen en daarom moet er geen afzonderlijk geestelijk ambt bestaan, zooals de kwakers dit reeds doen.

nis, want
menschen
n, op den
gedachte:
rbetering,

schelijk is,
moet ge-
bestaan in
technismen
s; met een
happij en
dzakelijke
godsdien-
n in een
orden. De
enschelijke
waardoor
rukking en
de waarde
preker zou
e heeft en
is te lang
er heeft de
orden van
ambt be-

INHOUD.

	Blz.
Woord vooraf.....	3

I. DE WERELD.

1, 2. Algemeene opmerkingen.....	5
3. Delfstoffenrijk.....	5
4. Plantenrijk.....	6
5. Dierenrijk.....	6
6. De elementen.....	7
7. De aarde.....	7
8. Wereldbollen.....	8
9. Het heelal.....	9
10. Kracht, wet, leven.....	9
11. Onze woonplaats.....	9

II. DE MENSCHHEID.

1. Beschouwing.....	10
2. Getal wereldbewoners.....	10
3. Verschil.....	11
4. De menschheid één familie.....	11
5. Het verleden.....	11
6. Het begin.....	11

	Blz
7, 8. Ontwikkeling.....	12, 13
9. Godsdienst.....	13
10. De heidenen.....	13
11. Godsdienstige vereering.....	13
12. Meesters.....	14
13. Oostersche meesters.....	14
14. Jodendom.....	14
15. Jezus.....	15
16. Christendom.....	15
17. Onderdrukking en zege- praal.....	16
18. De katholieke kerk.....	16
19. Mohammed.....	17
20. De Middeneeuwen.....	17
21. De Hervorming.....	17
22. De protestantsche kerk.....	18
23. De gemeente in vrijheid.....	18
24. Wet der menschheid.....	19
25. Lijden en strijd.....	19

III. DE MENSCH.

1. Beschouwing.....	20
2. Het lichaam.....	20

	Blz.
3. De geest.....	20
4. Het denken.....	21
5. Wet der waarheid.....	21
6. Wet der schoonheid.....	22
7. Begeerten.....	22
8. Wet der deugd.....	22
9. Wet der volkomenheid...	23

IV. DE WET VAN HET WARE.

I. DE WET VAN HET WARE IN HET GEESTESLEVEN.

1. De wet.....	23
2. De waarheid.....	24
3. Vreugde in de waarheid..	24
4. Waarheid, de zaak van allen.....	25
5. Grenzen der waarheid....	25
6. Vrijheid der waarheid....	25
7. Bronnen der waarheid....	26
8. Tegenstellingen.....	26

II. DE WET VAN HET WARE IN HAAR HOOGSTE BETEEKENIS.

9. Het wezen der dingen....	26
10, 11. Stof, kracht en wet...	27
12. Leven door beweging....	27
13. Verandering.....	28
14. Al-eenheid.....	28
15. Ruimte, tijd, oorzakelijk- heid.....	28

	Blz.
16. Scheppende kracht.....	29
17, 18. De godheid.....	29
19. Bijgeloof.....	30
20. Geloof.....	30
21, 22. Godsdienst der rede.	30, 31

III. DE WET VAN HET WARE IN HET ONDERLING VERKEER.

23. Help in het zoeken naar waarheid.....	31
24. Waarheidspreken.....	32
25. De leugen.....	32
26. Noodleugen.....	32
27. Waarheid in daden.....	33
28. De eed.....	33

V. DE WET VAN HET GOEDE.

I. DE ZEDELIIKHEID IN 'T AL-GEMEEN.

1. Ontwikkeling.....	34
2, 3. Het geweten.....	34
4, 5. Vorming van 't geweten.	35
6. Het goede.....	35
7. Doen naar het geweten...	36
8. Zonde.....	36
9. Vrijheid.....	36
10. Verbetering.....	37
11. Oorsprong der zonde....	37
12. Vergiffenis van zonde....	37
13. Zedelijkheid.....	38

Blz.	II. LEER DER PLICHTEN.	Blz.
.....29	14. Het leven.....	38
.....29	15. De behoeften.....	38
.....30	16. Het geld.....	39
.....30	17. Werkzaamheid.....	39
ede.30, 31	18. Zonde uit overdrijving...	39
WARE IN	19. Zedelijke arbeid.....	40
ERKEER.	20. Gerechtigheid.....	40
n naar	21. Verboden.....	41
.....31	22. Ieder het zijne.....	41
.....32	23. Eer.....	41
.....32	24, 25, 26. Liefde.....	41, 42
.....32	27. Goedheid.....	43
n.33	28. Barmhartigheid.....	43
.....33	29. Geduld.....	43
	30. Vergiffenis.....	44
	31. Dier en plant.....	44
N HET	32. Zelfzucht.....	44
	33. Verlossing....	45
IN 'T AL-	III. DE WET VAN HET GOEDE IN	
.....34	HAAR HOOGSTE BETEKENIS.	
.....34	34. De stem der godheid....	45
geweten.35	35. God in de geschiedenis..	46
.....35	36. Goddelijke eigenschappen	46
eweten...36		
.....36	VI. DE WET VAN HET	
.....36	SCHOONE.	
.....37	I. DE WET VAN HET SCHOONE	
onde....37	IN 'T ALGEMEEN.	
onde....37	1. De wet.....	47
.....38	2. Haar ontwikkeling.....	47

Blz.		Blz.
	3. Het schoone.....	48
	4. Het geluk.....	48
	5. Natuur en kunst.....	48
	6. Zedelijke vreugde.....	49
	7. Ongeluk.....	49
	8. Gelatenheid.....	50
	9. Moed.....	50
	10. Vrees en hoop.....	50
	11. Boete.....	50
	12. Troost.....	51
	13. Tevredenheid.....	51
	14. Zaligheid.....	51
	15. Volkomenheid.....	52
	II. DE WET VAN HET SCHOONE	
	IN HAAR VERVULLING BIJ	
	HET INDIVIDU.	
	16. Reinheid.....	52
	17. Bekwaamheid.....	53
	18. Matigheid.....	53
	19. Kuischheid.....	53
	20. Schaamte.....	53
	21. Eer.....	54
	22. Het hemelrijk.....	54
	III. DE WET VAN HET SCHOONE	
	IN HAAR EEUWIGE BETEKENIS.	
	23. Trek naar de godheid...	55
	24. Eeuwige wet van het	
	schoone.....	56
	25. Verwantschap met God..	56
	26. Vroomheid.....	56

VII. ONDERLINGE VERHOU-
DINGEN TUSSCHEN DE
MENSCHEN. Blz.

1. Gemeenschap.....56

A. DE FAMILIE.

- 2. Het huwelijk.....57
- 3. De ouders.....57
- 4. De kinderen.....58
- 5. De broeders en zusters... 58
- 6. De heeren... ..58
- 7. De ondergeschikten.....58
- 8. Bloedverwanten.....59

B. DE GEMEENTE.

- 9. Buren... ..59
- 10. Vrienden.....59
- 11. Ambtsbetrekking.....59
- 12. Gemeenschappelijken ar-
beid.. ..59
- 13. Godsdienstige vereeniging.60
- 14. Standen.....60
- 15. Voornamen en geringen..60
- 16. Rijken en armen.....60

Blz.

- 17. Beschaafden en onbeschaaf-
den.....61
- 18. Ouden en jongen.....61

C. DE STAAT.

- 19. Wetten.61
- 20. Recht en vrijheid.....62
- 21. De overheid.....62
- 22. Vaderlandsliefde.....62

VIII. DE TOEKOMST.

- 1. Voorbereiding.....63
- 2. Rustig te gemoet gaan...63
- 3. De dood.....63
- 4. Het geestelijk voortleven..64
- 5. Ontbinding.....64
- 6. Persoonlijk voortleven...64
- 7. De jongste dag.....65
- 8. Schoon vooruitzicht.....65
- 9. De eeuwigheid.66

BELIJDENIS VAN DEN DEN-
KENDEN MENSCH.....67

Bij den Uitgever dezes is mede verschenen :

OVER DEN OORSPRONG
DER
GODSDIENSTIGE DENKBEELDEN
VAN EEN
EVOLUTIONISTISCH STANDPUNT

DOOR
Dr. H. HARTOGH HEYS VAN ZOUTEVEEN.

MET AFBEEELDINGEN.

Prijs / 1.90.

DE GODSDIENST DES TWIJFELAARS.

Naar het Hoogduitsch

DOOR
J. W. STRAATMAN.

Nieuwe, Goedkoope uitgave.

Ingenaaid / 1.50, Gebonden / 1.90.

